

ՎԵՅԵՐՈՐԴ ՄԱՍ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ  
ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ  
ԾԱՆԱԶՄԱՆ ՀԱՐՑԸ



## Լիրանանահայ գաղութը եւ Հայկական Յեղասպանութեան հարցը (1965-1975)

**Շողիկ Աշրգեան**

Այս ուսումնասիրութիւնը կը միտի բացայայտել եւ բացատրել, թէ Լիրանանի հայ գաղութը ի՞նչ մասնակցութիւն ունեցած է Հայկական Յեղասպանութեան ճանաչման աշխատանքներուն մէջ 1965-1975 ընթացքին: Ի՞նչ իրադարձութիւններ տեղի ունեցած են հոն՝ Լիրանանի հայ գաղութին մէջ, ինչպիսի՞ հոլովոյթով զարգացած եւ ի՞նչ ձեռքբերումներ արձանագրուած են այդ տասնամեակի ընթացքին: Ուսումնասիրութիւնը պատրաստելու համար օգտագործուած են Հայաստանի Ազգային Արխիւէն ֆոնտերու նիւթեր, ՀՅԴ արխիւէն նիւթեր, լիրանանահայ օրաթերթային-պարբերական մամուլի նիւթեր եւ հրատարակուած գրականութիւն:

Հայկական Յեղասպանութենէն ետք, 1920ականներէն մինչեւ 1960ականներու առաջին կէսը, ամէն տարի Ապրիլ 24ը նշուած է Սփիւռքի տարածքին՝ հայութեան մէջ վառ պահելով Յեղասպանութեան հաւաքական յիշողութիւնը, Արեւմտահայաստանի յուշը, ազգային իրաւունքներու զիտակցութիւնը, եւ պայքարող-պահանջատէրի մշտարթուն տրամադրութիւն մը՝ Թուրքիոյ դէմ: Այդ տարիներուն ձեռնարկները առաւելապէս դէպի անցեալ սեւեռուած են. սեւն ու սուգը եղած են տիրապետող, ելոյթները՝ խտացուած վերապատումը աղէտին, ջատագովումը նահատակութեան խորհուրդին՝ նահատակներուն յիշատակը վառ պահելու հիմնական պատգամով<sup>1</sup>:

Սփիւռքը առաջին անգամ 1965ին է, որ քաղաքականապէս ստանձնեց Հայկական Յեղասպանութիւնը, եւ սկսաւ հետապնդել անոր ճանաչումն ու միջազգայնացումը<sup>2</sup>, իբրեւ Յեղասպանութենէն վերապրած-վերականգնած-ինքնակազմակերպուած եւ նաեւ՝ իրաւապահանջատէր հաւաքականութիւն:

Այդ հանգրուանին մասին հետեւեալը կը վկայէ ֆրանսացի պատմաբան Իւ Թերնոն. *Ես ապրեցայ 1965ի անցումային շրջանը: Առաջին անգամ, որ ես չգիման մէջ մտայ հայութեան հետ, Ապրիլ 24ը տակաւին լացի օր էր. կը տեսնէինք արհաւիրքը ներկայացնող բեմականացումներ... սակայն այս ողբը արդիւնք չէր տար: Կը կարծեմ, որ առաջին գիտակցումը*

<sup>1</sup> Տե՛ս օրինակ՝ *Ազդակ*, 22 Ապրիլ 1928, էջ 1. նաեւ նոյն՝ 29 եւ 30 Ապրիլ 1950, էջ 3:

<sup>2</sup> Աշրգեան Շ., "Հայկական պահանջատիրութեան ինքնացումը (1965)", *Գանձասար* (Բերիոյ Թեմի Ազգային Առաջնորդարանի պաշտօնաթերթ), բացառիկ, Հայէպ, 24 Ապրիլ 2002, էջ 2-4:

տեղի ունեցաւ Յեղասպանութեան 50ամեակին՝ ըլլա՛յ խորհրդային Հայաստանի մէջ, ըլլա՛յ՝ Սփիւռքի։ Այս գիտակցումը ստեղծեց խզում մը եւ հասունացում մը<sup>3</sup>։

Սփիւռքահայ իրականութեան մէջ ի՞նչպէս տեղի ունեցաւ բեկումնային նման փոփոխութիւն։

### Նախադրեալներ

Այդ փոփոխութիւնը պայմանաւորուեցաւ շարք մը արտաքին եւ ազգային գործօններով։

1960ականներու առաջին կիսուն աշխարհը ականատես եղաւ որոշ դրական փոփոխութիւններու․ ՄԱԿը որդեգրեց շարք մը օրէնքներ։ 1961ին Ն․ Խրուշչով եւ Ճ․ Քենետի հանդիպեցան ժընեւի մէջ եւ միջազգային քաղաքական ձգտեալ վիճակը որոշ մեղմացում կրեց։

Ընդհանուր առումով, Յեղասպանութեան վերաբերեալ ՄԱԿի որդեգրած բանաձեւերը սփիւռքահայ քաղաքական միտքին կողմէ ունեցան կարեւոր նշանակութիւն՝ Հայ Դատի նոր ռազմավարութիւն մշակելու առումով։ Մարդկային իրաւանց պաշտպանութիւն, ժողովուրդներու ազգային ինքնորոշման իրաւունք, պետութիւններու հողային ամբողջականութիւն, բայց մանաւանդ հրէական ողջակիզումի ազդեցութեան տակ "Յեղասպանութիւն" եզրի\* ստեղծում, ընդհանրապէս Յեղասպանութեան դատապարտում ու պատժելիութիւն, փոքր ու անիրաւուած ժողովուրդներու կողմէ իրենց հարցերը ՄԱԿի եւ անոր յանձնախումբերուն միջոցով հանրային կարծիքին լսելի դարձնելու կարելիութիւն, զաղութատիրութեան նահանջ եւ ափրիկեան պետութիւններու անկախացում ու ՄԱԿի անդամակցում, Երրորդ Աշխարհի ծնունդ, Ոչ-Յանձնառու Պետութիւններու Միութիւն, ազգայնականութեան վերազարթնում, փոքրամասնութիւններու հարցերու արծարծում, ազգային ազատագրական շարժումներու (յատկապէս Պաղեստինեան) ծնունդ, այս բոլորը իրենց ազդեցութիւնը ունեցան սփիւռքահայ քաղաքական մտքին եւ ազգային կեանքին վրայ։ Սփիւռքին համար կարելիութիւն ստեղծուեցաւ բարձրացնելու Յեղասպանութեան հարցը, թէեւ՝ առանց իրաւական ճանաչումի։

Միւս կողմէ, Սթալինի բիրտ ժամանակաշրջանէն ետք, Խրուշչովի իշխանութեան գալով Խորհրդային Միութեան մէջ յարաբերական "ձիւնհալը", ազգայնականութեան վերածնունդը՝ Խորհրդային Հայաստանի եւ

<sup>3</sup> Ազգահ, 2000, 19 Ապրիլ, էջ 7։

\* Վերջերս յայտնաբերուած վաւերագրութիւններ եւ շարժապատկերի հատուածներ կու գան փաստել թէ Ռաֆայէլ Լեմբին հետաքրքրուած էր Հայկական Յեղասպանութեամբ։ Այդ առնչութեամբ ան յորինած էր Յեղասպանութիւն բառը՝ հիմնուած նաեւ հայոց 1915ին պատահած դէպքերուն վրայ․- Ծ․ Ռ․։

Սփիւռքի յարաբերութիւններուն մէջ եւս յառաջացուցին որոշ քաղաքական մեղմացում՝ շարք մը իրադարձութիւններով: Արդարեւ, 1961ին Խորհրդային Հայաստանի Համայնավար Կուսակցութեան 22րդ համագումարը բանաձեւեց Սփիւռքին հետ կապերը ընդլայնելու եւ Զարոբեանի նոր քաղաքականութիւնը, որով հայ քաղաքական կուսակցութիւնները (ի բացառեալ ՀՅԴի) նկատի առնուեցան իբրեւ Սփիւռքի հայրենասիրական ուժեր<sup>4</sup>: Խորհրդային Միութեան երկիրներէն դէպի Արտասահման եւ հակառակ ուղղութեամբ զբօսաշրջութեան երեւոյթը ընթացաւ նաեւ Սփիւռք-Խորհրդային Հայաստան գիծի վրայ<sup>5</sup>: Խ. Հայաստանի եւ Սփիւռքի միջեւ ուղղակի կապեր հաստատուեցան նաեւ քաղաքական գետնի վրայ: Եկեղեցական մակարդակի վրայ Ս. էջմիածինի եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան միջեւ մերձեցումի նախաքայլեր առնուեցան: 1963ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա.ի արտասահման հովուապետական այցելութիւնը նշանակալից եղաւ Հայաստան-Սփիւռք փոխյարաբերութիւնները բարելաւելու առումով<sup>6</sup>: 1964ին հիմնուեցաւ Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն, որով Խ. Հայաստանի բազմաթիւ գեղարուեստական խումբեր Սփիւռքի գաղութներու մէջ ելոյթներով հանդէս եկան:

Նոյն այս տարիներուն Սփիւռքի մէջ ղեկավարութեան հասաւ Սփիւռք ծնած առաջին սերունդը, որուն համար Սփիւռքը՝ իր բնական երկիրներու տեսքով "Գաղթաշխարհ" չէր, ոչ ալ "Հիւրընկալ երկիր", (ինչպէս էր իր նախորդ սերունդներուն համար), այլ՝ "Երկրորդ Հայրենիք", եւ որուն հանդէպ կը տածէր հայրենասիրութեան նոր որակ մը:

1960ականներուն, շուրջ 40 երկիրներու մէջ տարածուած մօտաւորապէս մէկուկէս միլիոն Սփիւռքի հայութիւնը, ինքնահաստատուած, կազմակերպուած, իր նիւթական եւ մարդկային հնարաւորութիւններով կը ներկայացնէր զգալի ներուժ, որ կը ղեկավարուէր հաստատութենական (գլխաւորաբար քաղաքական կուսակցութիւններ - իրենց ընկերային, մշակութային, մարզական ուղեկից կազմակերպութիւններով եւ Եկեղեցի) վարչամեքենայով մը:

<sup>4</sup> Պ. Սիմոնեան (Կամրաղիւր), *Հիւրանահայութեան ղեկավարի տիպարներէն՝ Յ. Կոժոռնի*, էջ 439, Պէյրութ, 2002:

<sup>5</sup> 1960ականներուն Խորհրդային Միութենէն՝ արտասահման եւ հակառակ ուղղութեամբ զբօսաշրջութեան զարգացումէն օգտուեցան նաեւ հայերը: 1963ին 900 սփիւռքահայ Հայաստան այցելեց, 1964ին՝ 1150 հայ (Ջարթօնք, 1965, 28 Մարտ, էջ 2): Յաջորդող տասնամեակին երեւոյթը աւելի մեծ թափ ստացաւ: 1955էն մինչեւ 1970 Հայաստան այցելեցին 50 հազար հայեր (Ազգայն Շարաթօրեակ-Դրօշակ (ասկէ ետք՝ ԱՇԴ), 1971, 12 Դեկտեմբեր, էջ 54:

<sup>6</sup> Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ասկէ ետք՝ ՀԱԱ), ֆ. 326, ց. 1, գ. 359, թ. 3:

Այս բոլոր տուեալները նպաստեցին, որ Սփիւռքի մէջ զարգանայ քաղաքական նոր մտածողութիւն եւ անոր հիման վրայ ալ մշակուի Հայ Դատի նոր ռազմավարութիւն:

Առաջին հերթին սփիւռքահայ քաղաքական մտածողութիւնը չափով մը յաղթահարեց Հայաստանի խորհրդային կարգավիճակէն բխող Հայ Դատի ռազմավարական սահմանափակումները: 1920ականներէն Հայաստանի խորհրդային իրավիճակով պայմանաւորուած Արեւմուտքի ազատականութեան եւ Արեւելքի ամբողջատիրութեան միջեւ տարուբերող սփիւռքահայ ազգային քաղաքականութեան համար Հայկական Յեղասպանութիւնն ու անոր ճանաչման հարցը դարձան առաջնահերթ, հակախորհրդային (ՀՅԴ) եւ խորհրդայնամէտ (ՄԴՀԿ եւ ՌԱԿ) քաղաքական արեւելումի նախասիրութիւններէն:

Քաղաքական արեւելումի նման կողմնորոշում ցանկալի հաւասարակշռութիւն տուաւ սփիւռքահայ քաղաքական մտածողութեան: Վերջ գտաւ միջազգային իրադարձութիւններուն եւ ուղղութիւններուն համընթաց կողմնորոշուելու եւ գործելու շրջանը, ու սկսաւ Սփիւռքի քաղաքական ինքնուրոյն գործունէութեան փուլը: Նոյն ատեն՝ հակադիր կողմերուն համար ստեղծեցուցեալ հասարակաց գործունէութեան ենթահող մը՝ Հայ Դատը, որ կը պահանջէր ուժերու միաւորում, ազգային միասնական կեցուածք՝ ընդհանրապէս աշխարհին դէմ յանդիման, բայց յատկապէս Յեղասպանութեան պատասխանատուին՝ Թուրքիոյ դէմ:

Սփիւռքը սկսաւ ցուցաբերել Հայկական Յեղասպանութեան հարցը երկարաժամկէտ ծրագրով հետապնդելու ձգտում՝ այն համոզումով, որ Խորհրդային Միութեան ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեան գերակայութիւնը կը բացառէ որեւէ նախաձեռնութիւն Խորհրդային Հայաստանի կողմէ՝ Քաղաքական այս իրապաշտութիւնը խթան հանդիսացաւ, որ Սփիւռքը գիտակցի իր յատուկ դերին կարեւորութիւնը՝ Հայ Դատի մարզին մէջ:

Այդ ուղղութեամբ ՀՅԴ որդեգրեց Հայկական Արեւելումի ուղղութիւն մը, 1963ի աշնան Պէյրութի մէջ գումարած իր ԺԸ. Ընդհանուր Ժողովին: ՀՅԴն որդեգրեց "դաւանանք" մը՝ նաեւ ազդուած ժամանակաշրջանի քաղաքական միջնորոշէն (Յաւելուած թիւ 1): Այնտեղ ՀՅԴն իր քաղաքական ուղեգիծը այսպէս կը սահմանէ. Մեր վերաբերմունքը պայմանաւորուած է մեզ չըջապատող երկիրներու եւ պետութիւններու մեզի՝ հանդէպ եւ անոնց դիրքով՝ Հայ Դատի՝ հանդէպ: Կր հետեւի յայտնապէս, թէ մեր օրինանշացիան պարզապէս հայկական օրինանշացիա է եւ այս ճամբան պիտի շարունակուի անշեղօրէն: Ուստի բարեկամ ենք ու համակիր բոլոր անոնց, որոնք այս կամ այն չափով թեր են եւ նպաստաւոր դիրք

<sup>7</sup> Հայկական Հարց հանրագիտարան, Հայկական Հանրագիտարանի Գլխաւոր Խմբագրութիւն, Երեւան, 1996, էջ 424:

ունին Հայ դատի հանդէպ: Եւ թեր չենք ու համակիր չենք բոլոր անոնց, որ թեր ու համակիր չեն Հայ Դատին: Հայկական հարցը ո՛չ Արեւմուտքի հարց է եւ ո՛չ ալ Արեւելքի: Պարզապէս գուտ Հայկական հարց է:... Մեզի համար վարչակարգի կամ գաղափարախօսութեան հարցը, ո՛րքան ալ կենսական, սակայն ստորադաս արժէք ունի Հայ Դատի բաղդատմամբ: Մէկ թէ միւս կողմին հանդէպ մենք վերաբերում ունինք անկասկած, իսկ այդ վերաբերումը հիմ ունի նա՛խ Հայ Դատը, ապա՝ մեր գաղափարախօսութիւնը: Բայց ամէնէն աւելի մեր երկրի, մանաւանդ ապագայ անկախ ու միացեալ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը... այս դիրքէն եւ այս ըմբռնումէն կը բխի նաեւ մեր քաղաքական արեւելքում, որ գուտ Հայկական է եւ հիմնովին անկախ արեւելքում մըն է չապէս՝<sup>8</sup>:

Հայ Դատի հարցերով ազգային միասնութիւնը ամրապնդելու եւ Սփիւռքի գաղութներուն քաղաքական կայունութիւնը պահելու գուգահեռ եւ ներկապակցուած գոյգ ուղղութեամբ ընթացաւ ու զարգացաւ ազգային քաղաքականութիւնը Սփիւռքի մէջ: Գործնական գետնի վրայ, այս բոլորը առաջնորդեց նախորդ տասնամեակներու գաղափարաքաղաքական բանավիճակին միջոյնընդմէջ ու կացութենէն անցում կատարելու 1965-1975 տասնամեակի շինիչ երկխօսութեան եւ համագործակցութեան՝ իրադարձութիւններու հոլովոյթով մը, որուն գլխաւոր միջավայրը եղաւ ու մնաց Արեւելքի ու Արեւմուտքի մշակոյթներու հանդիպման վայր՝ Լիբանանը:

### Ինչո՞ւ Լիբանանի գաղութը

Հիմնական կարգ մը առաւելութիւններուն համար:

Արդարեւ, Լիբանանի հայ գաղութը Սփիւռքի մտաւորականութեան, քաղաքական դեկավարութեան, կրօնական իշխանութեանց կեդրոնն էր: Հոն կը գտնուին Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը, Հայ Կաթողիկէ կեղեցւոյ, ինչպէս նաեւ Միջին Արեւելքի Հայ Աւետարանական եկեղեցիներու կեդրոնները: 1960ականներու առաջին տարիներէն Պէյրութը դարձաւ հայ քաղաքական կուսակցութիւններուն վերին մարմիններու նստավայրը՝ փոխարինելով Փարիզն ու Եգիպտոսը: Առաջին անգամ Սփիւռքի պատմութեան մէջ քաղաքական դեկավարութիւնն ու կրօնական իշխանութիւնը կեդրոնացան նոյն գաղութին մէջ:

Լիբանանի մէջ հայ քաղաքական կուսակցութիւնները ազատօրէն կը գործէին, եւ տեղական քաղաքական-պետական ազդեցիկ շրջանակներու հետ անմիջական կապի մէջ էին: Լիբանանի հայ գաղութը կը ներկայացնէր քաղաքական կշիռ իր քուէով եւ պետական խորհրդարանին մէջ ունե-

<sup>8</sup> ԱՇԴ, 1969, 28 Դեկտեմբեր, էջ 82:

ցած 5 հոգինոց ներկայացուցչական պլուքով՝ կը յատկանշուէր Համախմբուածութեամբ, մշակութային հայեցի կենսունակ առօրեայով, հայահոծ խարխախով: Լիբանանի հայ համայնքը, որուն թիւը 1960ականներու կէսերուն աւելի քան 125 հազար էր, կարեւոր դեր ունէր երկրի յատկապէս առեւտրական եւ մշակութային կեանքին մէջ<sup>9</sup>:

Լիբանանի վարչամեքենային համայնքային դրութիւնը բարենպաստ այլ տուեալ մըն էր տեղական իշխանութեանց մօտ հայութիւնը իբրեւ կազմակերպուած համայնք ու փոքրամասնութիւն ներկայացնելու տեսակէտէն: Այս գետնի վրայ, նշանակալից դեր կը կատարէր, քաղաքական կուսակցութիւններէն բացի, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը, իբրեւ սփիւռքահայութեան ներկայացուցիչ եւ պաշտօնական մէկ գլխաւոր հաստատութիւն:

1950ականներու երկրորդ կիսուն արաբական ազգայնականութեան եւ համայնավարութեան բախումէն ծագած Միջին Արեւելքի յեղափոխական ցնցումներուն հետեւանքով Միջին Արեւելքի գաղութներու հայութեան դէմ շղթայագերծուած քաղաքական հալածանքներն ու կրթական սեղմումները պատճառ դարձան արտագաղթի եւ մտաւորականներու թիւ մը՝ յատկապէս Սուրիայէն կեդրոնացաւ Պէյրութի մէջ:

Լիբանանի գաղութը ունէր զպրոցական լայն ցանց եւ մեծ թիւով համալսարանական ուսանողութիւն: 1960-1970ականներուն Սփիւռքի մէջ կը գործէին աւելի քան 300 դպրոցներ: Անոնց 200ը Միջին Արեւելքի մէջ էր, կարեւոր մեծ թիւը՝ Լիբանանի մէջ<sup>10</sup>: Կրթական մարզի մէջ Պէյրութի Ամերիկեան եւ Ֆրանսական համալսարաններու մէջ մեծ թիւ մը կար հայ ուսանողներու: Ամբողջ Սփիւռքի տարածքին գործող 50 հայկական թերթերէն 14ը լոյս կը տեսնէին Պէյրութի մէջ<sup>11</sup>: Կուսակցական թերթերը ունէին 1000-1200 տպաքանակ<sup>12</sup>:

Ընդհանուր առումով, Լիբանանի՝ տարածքով փոքր երկիր ըլլալու իրողութիւնը, բազմամշակոյթ պատմական ենթահողը, պետական վարչամեքենային համայնքային ձեւը, արաբական այլ երկիրներու բաղդատմամբ ոչ-կարծր վարչաձեւը, ընդհանուր բնակչութեան համեմատութեամբ հայ համայնքին նշանակալի տոկոսը, գաղութին համախմբուածութիւնը, ազգային-քաղաքական ներկայութեան եւ գործունէութեան համար բարենպաստ տուեալներ էին:

Լիբանանը Սփիւռքի ոչ-պաշտօնական, բայց ամբողջ հայութեան (Սփիւռքի եւ Հայաստանի) կողմէ ճանչցուած քաղաքական, մտաւորական

<sup>9</sup> ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 279, թ. 2:

<sup>10</sup> ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 1, գ. 40, թ. 6:

<sup>11</sup> ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 1, գ. 10, թ. 3. (մնացեալը՝ Իրան՝ 2, Սուրիա՝ 1, Թուրքիա՝ 2, Եգիպտոս՝ 4, Միացեալ Նահանգներ՝ 10, Պուլկարիա՝ 1, Ռումանիա՝ 1, Արժանթին՝ 5 եւ Ֆրանսա՝ 6):

<sup>12</sup> ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 282, թ. 9, 12:

եւ վարչական կեդրոնն էր, այլ բացատրութեամբ՝ Սփիւռքի Մայր գաղութը:

Լիբանանի հայ գաղութին այս հանգամանքը աւելի շեշտուեցաւ յատկապէս 1970-1980-ականներուն Հայ Դատի միջնաբերդ որպէս:

### **Իրադարձութիւններու հորովոյթը**

Հակառակ անոր որ Պաղ Պատերազմի ժխտական անդրադարձումով 1950-ականներու երկրորդ կիսուն Լիբանանի հայ գաղութը քաղաքական հակադրութեան եւ բախումի գլխաւոր օճախներէն մէկն էր եղած, նոր տասնամեակի առաջին կիսուն ազգային միասնութեան հարցը, Հայ Դատի շուրջ համախմբուելու տրամադրութիւնը ամէնէն առաջ եւ ամէնէն աւելի այդ գաղութին մէջ դարձաւ ընդհանրական: Հայ քաղաքական կուսակցութիւնները փոքր նախաքայլերով սկսան բացուիլ իրարու: Համագործակցութեան համար ենթահողը Յեղասպանութիւնն էր, անոր արժարժումն ու Արեւմտահայաստանի ազատագրութեան պահանջը<sup>13</sup>: Զգալի չափով մեղմացաւ քաղաքական հակադրութիւնը, բանավիճային մթնոլորտը:

Համասփիւռքեան մակարդակով նման տրամադրութիւնները քաղաքական որոշումի վերածուեցան առաջին անգամ ՀՅԴ ԺԸ. Ընդհանուր Ժողովին, ուր ընդունուեցան հետեւեալ որոշումները.

- Եղեռնի յիսնամեակին առիթով ընդհանուր գորաշարժի ենթարկել հայ ժողովուրդի բոլոր կազմակերպ ուժերը<sup>14</sup>: (ՀՅԴ-ն այս որոշումին մասին ոչ մէկ պաշտօնական յայտարարութիւն կատարեց, Յիսնամեակի շարժման համահայկական դիմագիծը ընդգծելու եւ անոր առանձնապէս կուսակցական գոնաւորում չտալու նախանձախնդրութեամբ: Ընդհանուր ժողովէն անմիջապէս ետք, ՀՅԴ-ն հրապարակեց երկու յայտարարութիւն, Պէյրութի մէջ լոյս տեսնող *Ազգակ* օրաթերթին մէջ: Այդ յայտարարութեանց մէջ ոչ մէկ ակնարկութիւն կայ Յիսնամեակի գծով):

- Համագործակցիլ հայ քաղաքական կուսակցութիւններուն հետ՝ միջազգային ատեաններուն առջեւ Հայկական Յեղասպանութեան հարցը հետապնդելու պարագային<sup>15</sup>,

- Թուրքիայէն պահանջել Արեւմտահայաստանը եւ Յեղասպանութեան ճանաչումը<sup>16</sup>,

<sup>13</sup> Ծ. Աշրդեան, "Հայկական պահանջատիրութիւնը Յեղասպանութեան Յիսնամեակին (1965)", *Դրօշակ*, 2003, Յունուար, Երեւան, էջ 36:

<sup>14</sup> *Քաղաքացիներ* Հ. Յ. Դաշնակցութեան ԺԸ. Ընդհանուր Ժողովի որոշումներէն, էջ 49:

<sup>15</sup> *Նոյն*, էջ 59:

<sup>16</sup> *Նոյն*, էջ 27:

- Կապ հաստատել խորհրդային Հայաստանի պաշտոնական ներկայացուցիչներուն հետ, հարկ եղած պարագային՝ նաեւ խորհրդային Միութեան<sup>17</sup> :

ՀՅԴՆ ի՞նչ հիման վրայ նման որոշումներ կայացուց: Ըստ Ընդհանուր Ժողովի բացատրութեան, կուսակցութիւնը քաղաքական այս նոր ուղեգիծը որդեգրեց նկատի ունենալով հայ ազգին արտայայտած տրամադրութիւնները Հայ Դատի գծով, 1960ականներու միջազգային քաղաքական խմորումները, փոքր ազգերու ազատութեան եւ անկախութեան հասնիրը: Ուստի, Հայ Դատը (Յեղասպանութեան հարցն ու Արեւմտահայաստանի պահանջը) աւելի գործօն ձեւով հետապնդելու ժամանակը հասած նկատեց<sup>18</sup> : Նկատի առնելով կուսակցութեան սփիւռքեան գործունէութեան մէջ նոր էջ մը բանալու, կազմակերպութեան ուժականութիւնը բարձրացնելու ու անոր հարազատ նկարագիրը վերակերտելու իր շարքերուն միահամուռ պահանջը՝ ՀՅԴՆ 1963-1967 քառամեակը յայտարարեց Հայ Դատի հետապնդման քառամեակ:

Գործնական հոռնի մէջ դնելով որոշումները՝ ՀՅԴՆ Հայկական Յեղասպանութեան ճանաչման քարոզչական շարժումը սկսաւ զօրաշարժի ենթարկելով Սփիւռքի տարածքին կազմակերպական իր միաւորները, ուղեկից միութիւնները, եւ Պէյրութի, Թեհրանի, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու, Հարաւային Ամերիկայի մէջ գործող իր Հայ Դատի յանձնախումբերը: (Փարիզի մէջ կը գործէր Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը): 1967ին Հայկական Յեղասպանութեան ճանաչման աշխատանքները շարունակելու, եւ 1972ին Թուրքիոյ դէմ քարոզչութիւնը զօրացնելու որոշումներով՝ ՀՅԴՆ 1965ին սկսած Հայ Դատի իր աշխատանքներուն շրջագիծը ընդարձակեց եւ զօրացուց անոնց թափը:

Նկատի առնելով Լիբանանի հայ գաղութին կեդրոն ըլլալու հանգամանքը, Ընդհանուր Ժողովի վերոնշեալ որոշումներու իրականացման հիմնական միջավայրը հանդիսացաւ Լիբանանը: ՀՅԴՆ ստանձնեց Հայկական Յեղասպանութեան ճանաչման շարժումը հունաւորելու եւ ղեկավարելու պատասխանատուութիւնը՝ Պէյրութը իբրեւ կեդրոն ունենալով:

1964ին ՀՅԴՆ նախաձեռնեց միջկուսակցական բանակցութիւններ՝ Յեղասպանութեան յիսնամեակը միասնաբար ոգեկոչելու օրակարգով: Մէկ կողմէ ՍԴՀ եւ ՌԱ կուսակցութիւններուն, միւս կողմէ ՀՅԴԻ միջեւ բանակցութիւնները եօթը ամիս տեւեցին, բայց սպասուած աւարտը չունեցան. կողմերը համաձայնութեան չեկան երբ դրուեցաւ Արեւմտահայաս-

<sup>17</sup> Հ. Մարութեան, "Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի 29-6-1992ի հեռուստաերթիւն առթիւ (մեր պատասխանը)", (ասկէ ետք՝ "Մեր պատասխանը"), *Դրօշակի* յաւելուած, 1992, թիւ 12-13, 7-21 Հոկտեմբեր, էջ 43:

<sup>18</sup> *Նոյն*, էջ 53:

տանի պահանջին մասին միասնական յուշագիր մը բանաձեւելու հարցը<sup>19</sup> : ՀՅԴ-ն, հիմնուելով անկախ ռազմավարութեան իր նոր ուղեգիծին վրայ, առաջարկեց Արեւմտահայաստանը պահանջել միայն հայութեան անուանով, իսկ ՄԴՀ եւ ՌԱ կուսակցութիւնները առարկեցին, եւ առաջարկեցին զայն պահանջել Խորհրդային Հայաստանին միացնելու պայմանով<sup>20</sup> :

Այս պահանջով ՌԱԿ նաեւ հրապարակաւ հանդէս եկաւ : Այսպէս, 1964ի Հոկտեմբերի վերջերուն, միջկուսակցական բանակցութիւնները ընթացքի մէջ էին, երբ Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարար Ֆ. Ճ. Էրքին Մոսկուա այցելեց : Այդ առիթով ՌԱԿի Կեդրոնական Վարչութիւնը Պէյրութէն 1 Նոյեմբերին Արեւմտահայաստանը Խորհրդային Հայաստանին միացնելու պահանջով հեռագիր մը յղեց Խորհրդային Միութեան Գերագոյն Խորհուրդի Նախագահութեան նախագահ Ա. Միկոյեանին, Նախարարաց Խորհուրդի նախագահ Ա. Քոսիկինին եւ Խորհրդային Հայաստանի Գերագոյն Սովետի Նախագահութեան նախագահ Ն. Յարութիւնեանին<sup>21</sup> (Յաւել-ուած թիւ 2) : Հայկական առաջարկը նկատողութեան չառնուեցաւ : Թուրք-խորհրդային բանակցութիւններու աւարտին Խորհրդային Միութիւնը հանդէս եկաւ Թուրքիոյ հողային ամբողջականութիւնը երաշխաւորելու յայտարարութեամբ : Լիբանանահայ քաղաքական մամուլը քննադատեց Թուրքիոյ հողային ամբողջականութիւնը պաշտպանող եւ հայկական իրաւունքները անտեսող Մոսկուայի կեցուածքը<sup>22</sup> : Ռամկավար Զարթօնքը՝ նոյնպէս<sup>23</sup> : Դաշնակցական մամուլը գնահատեց ՌԱԿի պահանջատէրի կեցուածքը, բայց նոյն ատեն զգուշացուց հայ քաղաքական կազմակերպութիւնները, որ չառնեն այնպիսի քայլեր, որոնք մեծ տէրութիւններու հաշիւներուն մէջ կը մտնեն եւ չա՛հ են ապահովեր Հայ Դատին<sup>24</sup> :

Նոյն ատեն, Կիպրոսի հարցով յարուած էին Թուրք-ամերիկեան յարաբերութիւնները, մինչ Խորհրդային Միութիւնը կ'երաշխաւորէր Թուրքիոյ հողային ամբողջականութիւնը : ՀՅԴ ներկայացուցիչները այս պարագան նոյնպէս յանձնեցին իրենց խօսակիցներուն ուշադրութեան<sup>25</sup> :

Հայ քաղաքական կուսակցութիւններուն տարակարծութիւնը Արեւմտահայաստանի հարցով քննադատուեցաւ ոչ-կուսակցական շրջանակին

<sup>19</sup> Գ. Ահարոնեան, *Խորհրդային Յիսնամեակի աւարտին*, Պէյրութ, 1966, էջ 93 :

<sup>20</sup> Գ. Ահարոնեան, *Խորհրդային*, էջ 93 :

<sup>21</sup> Այդ հեռագիրը տե՛ս՝ *Զարթօնք*, 1964, 3 Նոյեմբեր, էջ 1 :

<sup>22</sup> Ս. Սիմոնեան, "Յայտարարի միութիւն հայ մամուլի մէջ", *Սիւրբ*, 1964, թիւ 49, 13 Դեկտեմբեր, էջ 12 :

<sup>23</sup> *Զարթօնք*, 1964, 11 Նոյեմբեր, էջ 2; 12 Նոյեմբեր, էջ 2 :

<sup>24</sup> *Ազդար*, 1964, 12 Նոյեմբեր, էջ 1 :

<sup>25</sup> Ա. Ուրֆաբեան, "Հայ Դատը (սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը)", *Ազդար*, 1968, 6 Յուլիս, էջ 2 : (Թուրքիա-Խորհրդային Միութիւն մերձեցումի մասին տե՛ս՝ Bryson T. A., *American diplomatic relation with the Middle East*, Lanham, M.D., Scarecrow Press, 1977, pp. 224-226) :

կողմէ: Մփիւռք թերթը "քաղաքական տհասութիւն" որակեց կուսակցութիւններուն կեցուածքը, այն հիմնաւորումով որ հայերուն հող տուող չկար, հետեւաբար, հայ քաղաքական կուսակցութիւններուն բանավէճն ու անհամաձայնութիւնը անհիմն ու անտեղի էին եւ պէտք էր ուշադրութիւնը քաղաքականէ աւելի կեդրոնացնել ազգային միասնութեան վրայ<sup>26</sup>:

Կանխելով ՀՅԴ-ն, 1965 Յունուար 17ին, ՄԴՀ եւ ՌԱ կուսակցութիւնները Յիսնամեակի շրջագիծին մէջ հանդէս եկան միասնական յայտարարութեամբ՝ Հայոց Հողային Դատի Հետապնդման Առժամեայ Կեդրոնական Յանձնախումբի անունով<sup>27</sup> (Յաւելուած թիւ 3): Կր թուի թէ Յիսնամեակի շարժումէն ետ մնացած ըլլալու տագնապ մը արտայայտելով հանդերձ, ՄԴՀ-ը եւ ՌԱԿ-ը նոյնպէս հայկական Հողային Դատի Հետապնդումը ստանձնեցին Պէյրութէն: Երկու կուսակցութիւններուն հրապարակաւ յայտարարութեամբ հանդէս գալը ՀՅԴի համար անակնկալ էր: ՀՅԴ-ն մինչեւ այդ թուականը տակաւին յոյս ունէր, որ կարելի պիտի ըլլայ համախոհութեան հասնիլ եւ միասնական յայտարարութեամբ ներկայանալ ժողովուրդին: Յունուար 30ին ՀՅԴ Բիւրօն իր կարգին Յիսնամեակի առիթով յայտարարութեամբ հանդէս եկաւ եւ այդ առիթով երկու կուսակցութիւններուն կեցուածքը որակեց Յիսնամեակի ազգային միասնութեան դէմ ուղղուած անջատ նախաձեռնութիւն<sup>28</sup> (Յաւելուած թիւ 4):

Հակառակ նման աւարտի, ամէն պարագայի, միջկուսակցական այս բանակցութիւնները կը սեղանի շուրջ հաւաքուելու առաջին քայլն է քաղաքական կուսակցութիւններուն միջեւ եւ ատով իսկ՝ մեկնակէտային: Մփիւռքահայ քաղաքական կեանքին մէջ այս բանակցութիւններով արձանագրուեցաւ դրական եւ գործնական ուղղութեամբ շրջադարձ մը, որ, թէեւ ոչ-այնքան հեզասահ, ընթացաւ դէպի քաղաքական համախոհութիւն ու համագործակցութիւն՝ Հայկական Յեղափոխութեան հարցով:

Յիսնամեակի տարին, ՄԴՀԿ ԺԱ. Համագումարը (Սեպտեմբեր 1965, Պէյրութ) յատուկ կարեւորութեամբ օրակարգի վրայ ունեցաւ հայկական հողային պահանջատիրութիւնը եւ անոր ռազմավարական հարցերը<sup>29</sup>:

Միասնական յուշագիր մը պատրաստելու կուսակցութիւններուն անյաջողութենէն ետք, համախոհութեան միջավայրը քաղաքականէն տեղափոխուեցաւ եկեղեցական հարթակ: Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Խորէն Ա. Կաթողիկոսի հրաւերով, եւ գործակցութեամբ Հայ Կաթողիկէ եւ Աւետարանա-

<sup>26</sup> Մփիւռք, 22 Նոյեմբեր 1964, էջ 1:

<sup>27</sup> Զարթօնք, 17 Յունուար 1965, էջ 1:

<sup>28</sup> Այդ յայտարարութիւնը տես՝ Ազդակ, 1 Փետրուար 1965, էջ 1:

<sup>29</sup> Տես՝ Հ. Գանգրունի, Յանուն հայրենիքի, 1990, էջ 162-166, Araz Press: Այդ համագումարին մասին շահեկան է նաեւ տեսնել՝ Ժ. Նայիրի, Հնչակեան Կուսակցութիւնը եւ Հայկական Հողային Դատը 11-րդ Համագումարի որոշումներու ուղիով հատորը, Պէյրութ, 1968, Մատենաշար Արարատի, թիւ 54:

կան համալքներու հոգեւոր պետերուն, 12 Փետրուար 1965ին Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանին մէջ գումարուած ժողովը - որուն մասնակցեցան զաղու-թի եկեղեցական, քաղաքական, հասարակական ներկայացուցիչներ ու Լիբանանի խորհրդարանի հայ անդամները, ընդհանուրը՝ 35 հոգի - որոշում ընդունեց Յիսնամեակը ոգեկոչել համազգային կերպով<sup>30</sup>։ Առ այդ, յառաջացուց Կեղրոնական Յանձնախումբ, որուն մաս կազմեցին հայ քաղաքական կուսակցութիւններուն եւ հայ համայնքներուն ներկայացուցիչները։ Ժողովէն ետք, կրօնական առաջնորդները (Խորէն Ա. Կաթողիկոս, Իգնատիոս-Պետրոս Ժ.Ձ. Պաթանեան, Վեր. Յովհաննէս Ահարոնեան), հանդէս եկան միացեալ հաղորդագրութեամբ եւ ազգային միասնութեան կոչ ուղղեցին ամբողջ Սփիւռքի հայութեան<sup>31</sup> (Յաւելուած թիւ 5)։

Եկեղեցական իշխանութիւնը, բնական է, չէր կրնար արտայայտիչը ըլլալ Յիսնամեակի քաղաքական տարողութեան։ Հայ հոգեւորականներուն "Կոչ"ը չունի պահանջատիրական բովանդակութիւն։ Անոր մէջ չկայ թուրքիան եւ անոր գործադրած Յեղասպանութիւնը դատապարտող ու անկէ արդարութիւն պահանջող որեւէ խօսք<sup>32</sup>։

Յիսնամեակի շրջագիծին մէջ Սփիւռքի հայութեան ուղղուած առաջին խօսքը եղաւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Խորէն Ա. Կաթողիկոսին 16 Օգոստոս 1964ի Կոնդակը։ Իսկ Յիսնամեակի առաջին ոգեկոչումը տեղի ունեցաւ Ատիս Ապապայի մէջ, 24 Յունուար 1965ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա. եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Խորէն Ա. ին մասնակցութեամբ։ Անկէ Խորէն Ա. Կաթողիկոս կոչ մը յղեց համայն հայութեան յայտարարելով Յիսնամեակի տարուան բացումը (Յաւելուած թիւ 6)։

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան նախանձախնդիր մասնակցութիւնը 50ամեակի աշխատանքներուն, թրքական մամուլին ուշադրութիւնը գրաւեց։ Թրքական Հիւրրիյէթ թերթը, 8 Ապրիլ 1965ի իր խմբագրականին մէջ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան ունեցած դերակատարութեան մասին անդրադառնալով կը գրէ. Ապրիլ 24ին, ամբողջ աշխարհի հանրային կարծիքին առջեւ, Թուրքիոյ դէմ միջազգային նոր պայքար մը պիտի մղուի։ Պէյրութի օրթոտոքս եկեղեցիին առաջնորդութեամբ, 24 Ապրիլին, Փարիզի, Նիւ Եորքի, Աթէնքի, Լոնտոնի, Հարաւային Ամերիկայի գաղափարական քաղաքներուն մէջ "Ջարդուած հայերուն" յիշատակին սգահանդէսներ պիտի սարքուին։ Պէյրութի օրթոտոքս եկեղեցիին կը յայտարարէ, թէ 1915ին Թուրքիոյ մէջ հազարաւոր հայեր ջարդուած են, եւ "Յիսնամեակի" մը անունին տակ, կ'ուզէ այս դէպքը երեւան հանել։ Նոյն այս առթիւ մասնաւոր ծրագիր մը պատրաստուած է, որով 24 Ապրիլին գրեթէ բոլոր եկեղե-

<sup>30</sup> Ազդակ, 1965, 13 Փետրուար, էջ 1։

<sup>31</sup> "Կոչ Հայ Ժողովուրդին", Ազդակ, 11 Մարտ 1965, էջ 1. Նաեւ՝ Հասկ, Ապրիլ 1965, էջ 262-263։

<sup>32</sup> Նոյն, Ազդակ, 1965, էջ 1, եւ՝ Հասկ, Ապրիլ 1965, էջ 262-263։

ցիներուն մէջ, սգահանդէսներ տեղի պիտի ունենան, գոհերու յիշատակը ոգեկոչելու եւ "Թուրքերու վայրագութիւնները" ծանուցանելու համար: Մանաւանդ աշխարհի մեծ կեդրոններուն մէջ, կարգ մը գրգռիչներու ղրղուծով, ճայնասփիւռները եւ պատկերասփիւռներն ալ պիտի մասնակցին այս գործին, որպէսզի համաշխարհային բնոյթ ստանայ<sup>33</sup>:

Յիսնամեակը համազգային կերպով ոգեկոչելու հովանաւորութիւնը, քաղաքական կուսակցութիւններուն փոխարէն, պաշտօնապէս ստանձնեց հայ կրօնական ղեկավարութիւնը՝ Պէյրութ իր կեդրոնէն: Հայկական շատ մը գաղութներու մէջ եւս Յիսնամեակի ոգեկոչման կեդրոնական մարմինները կազմուեցան հայ համայնքներու եկեղեցական պետերու հրաւերով եւ անոնց հովանաւորութեամբ:

Յիսնամեակի համասփիւռքեան ոգեկոչումներուն մէջ կրօնական հովանաւորութիւնն ու բնոյթը ամէնէն աւելի ի յայտ եկան Պէյրութի ոգեկոչումին, թէ՛ կրօնական առաջնորդներու ներկայութեամբ, թէ՛ անոնց խօսքերով, եւ ընդհանրապէս ոգեկոչման միջնորդութիւնը ընդամէջէն: Փաստօրէն, ոգեկոչումը, հակառակ անոր որ տեղի ունեցաւ եկեղեցիի շրջապատէն դուրս՝ մարզադաշտի մէջ, սկսաւ հոգեհանգիստով, ընթացքին սփռուեցան շարականներ եւ վերջացաւ "Հայր մեր" ու:

1960ականներու աւարտին եւ 1970ականներու առաջին կիսուն ցայտուն ու գործուն կերպով Լիբանանի մէջ է որ խմորուեցաւ եւ արտայայտութիւն գտաւ Սփիւռքի աւանդական քաղաքականութեան, հայ քաղաքական կուսակցութիւններուն եւ անոնց գործելակերպին դէմ հայ երիտասարդութեան դժգոհութիւնը: Զարգացաւ արմատական քաղաքական խռովք մը, որ շատ չանցած իր գոյութեան իրաւունքը պարտադրեց հայ կեանքին՝ կուսակցական միջավայրի մէջ եւ անկէ դուրս՝ որոշապէս ազդուած Եւրոպայի եւ Ամերիկայի ուսանողական շարժումներէն, պաղեստինեան ազատագրական պայքարի օրինակէն: Երիտասարդութիւնը դարձաւ աչքառու եւ յախուռն ներկայութիւն ազգային կեանքի տարբեր բնագաւառներու մէջ, բայց յատկապէս ապրիլեան ցոյցերուն՝ իրեւ թիւ, կազմակերպական աշխատանքներուն մասնակից եւ նախաձեռնող կողմ:

Լիբանանի երիտասարդութեան քաղաքական աշխուժութիւնը նոյնպէս գրաւեց Թուրքիոյ ուշադրութիւնը: ՀՅԴ Լիբանանի կեդրոնական Կոմիտէի արխիւներուն մէջ կայ անստորագիր, հայերէն բազմաթիւ տառասխալներով թուղցիկ մը, որ ըստ վրան ձեռագիր գրուած բացատրութեան, 1970ին Լիբանանի մէջ Թուրքիոյ դեսպանատան կողմէ Հայկազեան Գոլէճին (այժմ Համալսարան) մէջ ցրուուած է եւ կ'ազդարարէ հայ երիտասարդութեան, որ հեռու մնայ Հայ Դատի աշխատանքներէն: Այդ թուղցիկին մէջ կը կարդանք հետեւեալը. *Վերջին տասնամեակին՝ զգալի*

<sup>33</sup> ԱզգաԿ, 12 Ապրիլ 1965, էջ 1:

կերպով դաւաճանութիւն մըն է, որ կը նիւթուի հայ հասարակութեան կողմէ: Հայ երիտասարդութիւնը կը հրահրուի ազգայնական շարժումի մը, որ ազատագրութեան նոր ցնորքներ կու տայ: Ինչպէս ժամանակին փաստուեցաւ, այս շարժումները մեծ վնասներ պատճառեցին հայ գանգուածներուն: Արդ կը յայտարարենք հայ բանիմաց երիտասարդութեան, որ հեռու մնան արկածախնդրական քայլերէ եւ վերջնականապէս հաշտուին կատարուած իրողութեան հետ միանգամընդմիջ տարջ տալով այդ աղէտաբեր գաղափարներուն<sup>34</sup>:

Երիտասարդութիւնը անօգուտ կը գտնէր յիսնամեակէն սկսած Հայ Դատի հետապնդման քարոզչական միջոցները, եւ աւելի արմատական միջոցներու դիմելը անհրաժեշտ կը նկատէր: Ընդհանրապէս անկուսակցական, դժգոհ երիտասարդութեան բանբերներն էին Սփիւռք, եւ ապա, 1969էն լոյս տեսնել սկսած *Երիտասարդ հայ* պարբերականները: 1969-1972ին *Երիտասարդ հայը* քաղաքական տարբեր հոսանքներու ղեկավարներու հետ տեսակցութիւններ ունեցաւ եւ անոնց հետ հրապարակաւ արծարծեց Հայ Դատի հարցերը<sup>35</sup>: Ան պահանջը դրաւ յեղափոխական մտաւորականութեան մը<sup>36</sup>:

1972ին կուսակցութիւնները Պէյրութի մէջ գումարեցին իրենց գերագոյն ժողովները: ՌԱԿը՝ ԺԴ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը<sup>37</sup>, ՍԴՀԿը՝ ԺԲ. Համագումարը<sup>38</sup>, ՀՅԴն՝ Ի. Ընդհանուր Ժողովը: Թէ՛ ՌԱԿը եւ թէ՛ ՍԴՀԿը որդեգրեցին աւելի ինքնավստահ եւ Խորհրդային Հայաստանէն աւելի անկախ քաղաքական ուղեգիծ. բիւրեղացուցին Հայ Դատի իրենց ռազմավարութիւնն ու համագործակցութեան իրենց պատկերացումը (*Յաւելուածներ թիւ 7, 8, 9*): Հայ քաղաքական կուսակցութիւններուն վերոնշեալ ժողովները ճամբայ հարթեցին միջկուսակցական համագործակցութեան՝ Հայ Դատի միասնական պահանջներ բանաձեւելու առումով: Արդարեւ, հայկական պահանջներու շուրջ ազգային միասնութեան երկրորդ կարեւոր շրջանը բացուեցաւ այդ ժողովներէն ետք: Նոյն տարիներուն, Սփիւռքը ինքնահաստատման նոր վերելք մը ապրեցաւ. գաղութներու մէջ կառուցուեցան մշակութային կեդրոններ, ակումբներ, գնուեցան մեծ հողաշերտեր, եւն.:

Սփիւռքի եւ Հայաստանի միջեւ Յիսնամեակէն ետք սկսած քաղաքական յարաբերութիւնները եւս զարգացան: Խորհրդային իշխանութեան պաշտօնական ներկայացուցիչներուն եւ ՀՅԴ Բիւրոյին միջեւ, 1964-1972ին

<sup>34</sup> ՀՅԴ Լիբանանի ԿԿ արխիւ, Թղթածրար թիւ 11, Տոսիէ Ժ-1:

<sup>35</sup> *Երիտասարդ հայ*, 25 Օգոստոս 1973, էջ 1:

<sup>36</sup> *Նոյն*, 27 Յունուար 1973, էջ 5:

<sup>37</sup> *Զարթօնք*, 4 Փետրուար 1972, էջ 1:

<sup>38</sup> Այդ ժողովին մասին տես՝ *Արարատ Օգոստոս 1972ի հետեւեալ թիւերը*.- 2, 11-12, 15-17, 19, 22-24:

տեղի ունեցան պաշտօնական երեք հանդիպումներ (երկուքը Երեւանի մէջ, իսկ երրորդը՝ Պէյրութի<sup>39</sup>)։ Ազգային կեանքի մէջ թունդ հակառակորդներու միջեւ այս հանդիպումները իրենց տեսակին մէջ առաջինն էին։ (Բայց վերջինը չեղան, այլ շարունակուեցան երկու-երեք տարին անգամ մը, մինչեւ Հայաստանի վերանկախացում)։ Այս իմաստով ալ այս հանդիպումները մեկնակէտային են։

Գործնական գետնի վրայ Խորհրդային Հայաստանի հետ ազգային-քաղաքական խնդիրներու շուրջ նշանակալից է նաեւ այդ տարիներուն ՌԱԿի Կեդրոնական Վարչութեան (կեդրոնը՝ Պէյրութ) անդամ Բ. Թովմասեանի հանդիպումները Երեւանի մէջ Խորհրդային Հայաստանի Համայնավար Կուսակցութեան ղեկավարներուն (Ա. Քոչինեան, Ռ. Խաչատուրեան), Մշակութային Կապի Կոմիտէի նախագահին (Վ. Համազասպեան), Ամենայն Հայոց Վազգէն Ա. վեհափառին, իսկ Պէյրութի մէջ իր անձնական բարեկամ, Լիբանանի մէջ Խորհրդային Միութեան ղեսպան Ս. Ագիմովի հետ<sup>40</sup>։ Այս հանդիպումները պայմանաւորուած էին որքան որ Լիբանանի մէջ յառաջդիմական ճակատը գորացնելու, նոյնքան ալ ազգային միասնութիւնը ամրապնդելու եւ Հայ Դատի հետապնդման հրամայականներով։

Կուսակցական համախոհութիւնը նուաճում մը արձանագրեց Լիբանանի հայ գաղութին համար, երբ ՀՅԴի ղեկավարութեամբ հայկական երեսփոխաններուն ներկայութիւնը տեղական խորհրդարանին մէջ ունեցաւ ներկայացուցչական պատկեր։

Նոյն ատեն, արտաքին ճակատի վրայ, հայութենէն անկախ՝ Յեղասպանութեան մասին օրէնքի վերամշակումի հարցը վերարժարծուեցաւ ՄԱԿի մէջ։

Լիբանանի մէջ Խորհրդային Միութեան ղեսպանատան ճամբով, եւ ՌԱԿի ղեկավարներուն կողմէ փոխանցուած տեղեկութիւններուն հիման վրայ՝ Երեւան օրին տեղեակ էր ՄԴՀԿի կրած դիմափոխութեան եւ ՀՅԴի հետ ազգային հարցերու շուրջ գործակցելու անոր տրամադրութեան<sup>41</sup>։ Մտահոգ այդ հարցով, Երեւան հրապարակաւ ճնշում բանեցուց ՄԴՀԿի վրայ, Լիբանանի մէջ լոյս տեսնող Համայնավար Կուսակցութեան հայալե-

<sup>39</sup> Այդ հանդիպումներուն յաջորդաբար ՀՅԴ Բիւրօն ներկայացուցին ԲԺ. Բարգէն Փափազեան, Կարօ Սասունի եւ Ատուր Գապաքեան, ապա միայն Ա. Գապաքեանը առանձին (երեքն ալ Պէյրութէն)։ Հայաստանի ներկայացուցիչներուն եւ ՀՅԴ Բիւրոյին միջեւ այդ հանդիպումներուն եւ երկու կողմերուն առաջարկած երկխօսութեան օրակարգի կէտերուն մասին տե՛ս՝ Հ. Մարութեան, էջ 44-47։

<sup>40</sup> Այդ հանդիպումներուն մասին տե՛ս՝ Բ. Թովմասեան, *Հայրենական օրագրութիւն 1957-1985*, խմբագրեց եւ ծանօթագրեց Վ. Ղազարեան, Ուոլթհէմ, 1994, էջ 74-75, 83, 86, 89, 91-92։

<sup>41</sup> ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 507, թ. 4-7։

գուժ Կանչ թերթին միջոցով<sup>42</sup>։ Իրրեւ հետեւանք ՄԴՀԿՆ նահանջեց ԺԲ. Համագումարի իր ուղեգիրձէն, բայց նոյն ատեն հաւատարիմ մնաց Համագործակցութեան գիծին<sup>43</sup>։ ՌԱԿ նոյնպէս մտահոգուած էր ՄԴՀԿի այս նոր դիրքորոշումով։ Դեկտեմբեր 1972ին ՌԱԿ Կեդրոնական Վարչութեան անդամ Թովմասեան Քոչինեանի հետ Երեւանի մէջ արծարծեց ՄԴՀԿի դիմափոխութեան հարցը։ Այդ առիթով Քոչինեան հաւաստիացուց, թէ ՌԱԿի նկատմամբ ՄԴՀԿի նախկին ժխտական կեցուածքը բարեփոխուած է։ Թովմասեանի պատասխանը այն կ'ըլլար, որ Քոչինեանի նկատողութիւնները ՄԴՀԿի Կեդրոնական Վարչութեան անդամ Ժ. Նալբիրին օգտակար եղած են, սակայն իրենք տակաւին վստահ չեն, թէ հնչակեանները կը մնան իրենց այդ դիրքին վրայ<sup>44</sup>։ Ամէն պարագայի, ՄԴՀԿ Կեդրոնական Վարչութիւնը Երեւան կանչուեցաւ նոյն հարցով։ 15-25 Յուլիս 1973ին Երեւանի մէջ յաջորդական հանդիպումներ տեղի ունեցան կուսակցութեան պատուիրակութեան եւ Հայաստանի Համայնավար Կուսակցութեան Կենտկոմի անդամներուն միջեւ<sup>45</sup>։ Քոչինեան պարտադրեց, որ ՄԴՀԿ դիրքորոշուի ու գործէ ճակատի հասկացողութեամբ ու անոր շրջագիծին մէջ։ 1970ականներու կիսուն տակաւին կը շարունակուէր Խորհրդային Հայաստանի կարծր դիրքորոշումը ՀՅԴի նկատմամբ։ Այսպէս, օրինակ մը տալու համար, Մարտ 1974ին Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Կ. Ուղումեան ՀԿԿ Կենտկոմին եւ ՍՍՀՄ արտաքին գործերու նախարարութեան կը փոխանցէր Սփիւռքի մէջ ՀՅԴի դէմ պայքար մղելու եւ ատոր համար Խորհրդային Հայաստանի կուսակցական, զիտական, կրթական, մշակութային հաստատութիւններն ու լրատուական միջոցները զօրաշարժի ենթարկելու Հայաստանի կառավարութեան խիստ գաղտնի որոշումը<sup>46</sup>։

Յատկանշական է սակայն, որ Սփիւռքի հայ քաղաքական հոսանքները, հակառակ Երեւանի ճնշումներուն, իրարու հետ երկխօսութիւն հաստատելու լուրջ քայլեր առին, այս անգամ Հայկական Յեղասպանութեան վաթսուներեակը միասնաբար ոգեկոչելու օրակարգով։ ՀՅԴի, ՄԴՀԿի եւ ՌԱԿի պատասխանատու մարմիններու ներկայացուցիչներուն միջեւ, կրկին Պէյրութի մէջ, 1974 Փետրուար 16էն Մայիս 15 տեղի ունեցան քանի մը երկկողմանի տեսակցութիւններ եւ կարծիքներու փոխանակում<sup>47</sup>։ Միջանկեալ այս շրջանին, տեղի ունեցաւ, ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Յանձ-

<sup>42</sup> Թ. Մատէեան, "Հարցերու ճիշդ լուծման համար անհրաժեշտ են ճիշդ նախադրեալներ", *Կանչ*, 1972, 30 Սեպտեմբեր, էջ 1, 6, 8:

<sup>43</sup> ՏԵՍ՝ *Արարատ*, 1972, Նոյեմբեր 21-26ի "Յուսադրիչ երեւոյթներ" վերնագիրով խմբագրականները:

<sup>44</sup> Բ. Թովմասեան, *Հայրենական*, էջ 106:

<sup>45</sup> Հ. Գանգրունի, *Ծանուն*, էջ 168. նաեւ՝ Թ. Կուժունի, *յիշատակահայտութեան*, էջ 43-44:

<sup>46</sup> Այդ փաստաթուղթը ռուսերէնով տե՛ս՝ ՀԱԱ, Ֆ. 326, ց-1, գ. 562, թ. 1-7:

<sup>47</sup> Բ. Թովմասեան, *Հայրենական*, էջ 386:

նախտմբի 30րդ նստաշրջանը, որ Մարտ 6ին Թուրքիոյ դեսպանին բողոքին վրայ, 30րդ պարբերութիւնը (տեղեկագիրը ամբողջութեամբ) վերադարձուց Փոքրամասնութեանց Պաշտպանութեան եւ ՈՏԻՐԻ Կանխարգիւման Ենթադասնախումբին՝ վերամշակման համար: Ասոր յաջորդեցին Եղեռնի 59րդ տարելիցի ապրիլեան բողոքի ցոյցերը, որոնք Սփիւռքի տարածքին հակազդեցին Յանձնախումբի որոշումին եւ յատկանշուեցան շեշտակի հակաթուրքիա ուղղութեամբ:

1972ին կուսակցութիւններուն բարձրագոյն ժողովները կ'որոշէին, թէ ՄԱԿի մէջ պէտք է զօրացնել հայկական պահանջներուն հետապնդումը, այս իրադարձութիւնները ունեցան զուգահեռ զրական ազդեցութիւն միջկուսակցական բանակցութիւններուն յետագայ ընթացքին վրայ, որ հետեւողական հանդիպումներով շարունակուեցան Մայիսէն Սեպտեմբերի սկիզբ՝ երեք կուսակցութիւններուն վերին մարմինները ներկայացնողներուն միջեւ<sup>48</sup>:

Ի տարբերութիւն Յիսնամեակի նախօրեակին տեղի ունեցած միջկուսակցական բանակցութիւններուն, այս անգամ քաղաքական կուսակցութիւնները միասնական դիրքորոշում ունեցան: Անոնք համաձայնագիր ստորագրեցին Յեղասպանութեան 60ամեակը քաղաքական կուսակցութիւններուն գլխաւորութեամբ ոգեկոչելու եւ այդ առիթով Հայ Դատի աշխատանքներուն տալու համազգային բնոյթ, ձեռնարկները կազմակերպելու երեք կուսակցութիւններով, Արեւմտահայաստանը պահանջելու հայ ժողովուրդին անունով<sup>49</sup> (Յաւելուած թիւ 10): ՄԴՀ եւ ՌԱ կուսակցութիւնները չզրին Արեւմտահայաստանը Խորհրդային Հայաստանին միացնելու իրենց նախկին պահանջը, իսկ ՀՅԴ-ն՝ Հայաստանի անկախութեան հարցը: Փոխգիծումնային այս կեցուածքը ենթահող ունէր կուսակցութիւններուն 1972ի ժողովներուն քաղաքական ուղեգիծը: Կողմերուն քաղաքական արեւելումի տարբեր կողմնորոշումները այլեւս խոչընդոտ չէին Հայ Դատին համար: Բանակցութիւններու աւարտին, երեք քաղաքական կուսակցութիւններուն համատեղ մշակած 2 Սեպտեմբեր թուակիր "Կոչ"ը (Յաւելուած թիւ 11), որ կուսակցական թերթերուն (Ազգակ, Արարատ, Զարթօնք) մէջ լոյս տեսաւ 14 Սեպտեմբերին, արտայայտիչը հանդիսացաւ սփիւռքահայ քաղաքական միասնական պահանջներուն եւ Եղեռնի վաթսունամեակը քաղաքական կուսակցութիւններու առաջնորդութեամբ նշելու որոշումին:

Ասիկա Սփիւռքի պատմութեան մէջ ազգային պահանջատիրութեան վերաբերող առաջին քաղաքական փաստաթուղթն է, որ ստորագրուած է

<sup>48</sup> Բանակցութիւններուն իրենց կուսակցութիւններուն վերին մարմինները կը ներկայացնէին՝ Մ. Էպլիդաթեան, Ե. Փամպուքեան (ՀՅԴ), Ա. Գազանճեան, Վ. Զէրէճեան (ՄԴՀ), Գ. Ահարոնեան եւ Զ. Կոստանեան (ՌԱԿ):

<sup>49</sup> Հ. Գանգրուհի, Յանուհ, էջ 170-171, Բ. Թովմասեան, Հայրենական, էջ 386-387:

երեք հայ քաղաքական կուսակցություններուն վերին մարմիններուն (ՄԴՀԿ Կեդրոնական Վարչութիւն, ՌԱԿ Կեդրոնական Վարչութիւն եւ ՀՅԴ Բիւրօ) կողմէն<sup>50</sup> :

Այս քաղաքական միասնական կեցուածքը տրամաբանական յանգումը եղաւ Հայկական Յեղասպանութեան 50ամեակին սկսած քաղաքական համախոհական տասնամեայ ընթացքին: Ան ամրապնդեց ազգային ներքին ճակատը եւ Հայ Դատին նոր թափ հաղորդեց՝ յաջաօտար աշխարհին միասնական ճակատով ներկայանալով:

Համասփիւռքեան առումով այդ միասնութենէն ամէնէն աւելի օգտուեցաւ լիբանանահայութիւնը: Արդարեւ, Մայիս 1975ին, Յեղասպանութեան 60ամեակի նշումէն անմիջապէս ետք, կազմուեցաւ Լիբանանահայ Կուսակցութիւններու Համախմբումը՝ Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի տազնապը միացեալ ճակատով դիմագրաւելու առաջադրանքով, յանուն լիբանանահայութեան Ֆիզիքական ապահովութեան: Համախմբումին քաղաքականութեան հիմն այն էր, որ Լիբանանի տազնապի ընթացքին հայ համայնքը իր ամբողջութեամբ պիտի ներկայանայ մէկ ճակատով, եւ որեւէ պարագայի մաս պիտի չկազմէ կռուող որեւէ կողմի: Այս էր դրական չէզոքութեան քաղաքական ուղեգիծը:

Տասներկու կէտերէ բաղկացած 1974 Սեպտեմբերի Համաձայնութեան վերջին կէտին համաձայն, համաձայնագիրը բացառաբար կը վերաբերէր միայն Վաթսունամեակին: Ասով մէկտեղ, Լիբանանի պատերազմը, հայ համայնքի ֆիզիքական ապահովութիւնը, անոր քաղաքացիական եւ քաղաքական իրաւունքներու պաշտպանութիւնը անհրաժեշտ դարձուցին, որ միջկուսակցական հանդիպումները շարունակուին, եւ օրակարգի վրայ դրուին 24 Ապրիլի նշումները, Լիբանանի քաղաքական կացութեան վերլուծումն ու քաղաքական միասնական դիրքորոշում ճշդելու հարցերը<sup>51</sup> :

Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը ատենին տեղեակ էր Պէյրութի մէջ ընթացող միջկուսակցական բանակցութիւններու մանրամասնութիւններուն: ՄԴՀ եւ ՌԱ Կուսակցութիւններուն ներկայացուցիչները պարբերաբար տեղեակ պահած էին Լիբանանի Համայնավար Կուսակցու-

<sup>50</sup> Մինչեւ Յեղասպանութեան վաթսունամեակ, գէթ ինչ որ մեզի ծանօթ է, հայ քաղաքական կուսակցութիւնները միասնական ձեւով հանդէս եկած են 1921ին, Հայաստանի սովին առիթով: Այդ թուականին, ՄԴՀԿ Պոլսոյ Գործադիր Մարմինը, ՀՅԴ Արտասահմանի Մարմինը, Ռամկավար Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութիւնն ու Ազատական Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը կոչ ուղղեցին Սփիւռքի հայութեան, որ օգնեն Հայաստանին:

<sup>51</sup> Մանրամասնօրէն տե՛ս՝ ՀՅԴ Լիբանանի Կեդրոնական Կոմիտէի ընթացիկ արխիւ տոսիէ Բ., թղթածրար 3 (Կուսակցութիւններ):

Թեան հայ ներկայացուցիչները բանակցութիւններու ընթացքին մասին, նոյնիսկ սկզբունքային հարցերու մէջ համաձայնած էին անոնց հետ<sup>52</sup>:

Վերոնշեալ փաստի հիման վրայ ալ կարելի է հաստատել, թէ Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը անուղղակի միջամուխ էր բանակցութիւններուն եւ սփիւռքահայ կլոր սեղանին իր թելադրանքները փոխանցած է բանակցող յառաջդիմական ճակատի ներկայացուցիչներուն՝ Լիբանանի հայ համայնավարներուն միջոցով:

Ասով մէկտեղ, Լիբանանի հայ համայնավարները ղեկավարեցին "Կոնֆէն", հակառակ անոր որ միջկուսակցական բանակցութիւններուն մասնակից ՌԱԿԻ ու ՄԴՀԿԻ ներկայացուցիչներուն միջոցով հետեւած էին բանակցութիւններուն եւ նոյնիսկ մասնակցած "Կոնֆէն" խմբագրման աշխատանքին<sup>53</sup>: Համայնավար Գաւնչը, որ նոյնպէս հիւրընկալեց "Կոնֆէն"<sup>54</sup>, Թարգմանը հանդիսանալով Երեւանի կեցուածքին, "Միակողմանի նախաձեռնութիւն" մը նկատեց այդ յայտարարութիւնը եւ առարկեց, թէ անոր մշակման մասնակից չէին եղած Սփիւռքի անկուսակցական հատուածի ներկայացուցիչները: անոր տակ չկար Համայնավար Կուսակցութեան ստորագրութիւնը, նշուած էր Խորհրդային Հայաստանը: Այդ անտեսումները, ըստ թերթին, ազգային կեանքին մէջ կը հաստատէին երեք կուսակցութիւններուն մենաշնորհը եւ առիթը բաց կը պահէին որ սփիւռքահայ կեանքի գաղափարական ու քաղաքական ղեկավարումը ամբողջութեամբ անցնի ՀՅԴԻ ձեռքը<sup>55</sup>: Երեւանի թափանցիկ այս մտավախութիւնը ՀՅԴԻ վերաբերեալ, 1974ի իրադրութեամբ այնքան ալ ճիշդ չէր, քանի որ "Կոնֆէն" արդիւնք էր միջկուսակցական խորհրդակցութեանց: Երեւանի թելադրանքն էր, որ հայ համայնավարները եւս մաս կազմեն վաթսուներեակի կազմակերպական վերին մարմիններուն: ՄԴՀԿԻ կողմէ բանակցութեան սեղանին վրայ դրուած այդ հարցը ՀՅԴն մերժեց այն առարկութեամբ, որ հայ համայնավարները Սփիւռքի մէջ անջատ կուսակցութիւն չեն ներկայացներ, այլ մաս կը կազմեն տեղական համայնավար կուսակցութիւններուն<sup>56</sup>: Այս նոյն տեսակէտը կը բաժնէր նաեւ ՌԱԿը:

Հայ քաղաքական կուսակցութիւններուն տեսակէտերը պարզաբանելու եւ Երեւանին լուսարանութիւններ տալու նպատակով Երեւան մեկնեցաւ ՌԱԿ Կեդրոնական Վարչութեան անդամ Թովմասեան: Ան Հոկտեմբեր 1974ին տեսակցեցաւ Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի անդամներուն՝ Վ. Համազասպեանի, Ռ. Կոզմոյեանի, Վ. Դաւթ-

<sup>52</sup> ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1., դ. 561, 1-19 թերթ: Նոյնը կը հաստատէ նաեւ Թովմասեան (տե՛ս՝ Բ. Թովմասեան, *Հայրենական*, էջ 118):

<sup>53</sup> Բ. Թովմասեան, *Հայրենական*, էջ 117:

<sup>54</sup> *Գաւնչ*, 1974, 21 Սեպտեմբեր, էջ 7:

<sup>55</sup> *Նոյն*, էջ 1:

<sup>56</sup> Հ. Գանգրուտի, *Յանուար*, էջ 168:

եանի ու Վ. Պետրոսեանի հետ<sup>57</sup> : Ըստ Թովմասեանի, երեք կուսակցութիւններուն միացեալ "Կոչ"ը լրջօրէն ցնցած էր Հայաստանի ղեկավարութիւնը, որ ուղղակի ընդվզած էր:

Թովմասեան նոյն խնդրով տեսակցեցաւ նաեւ Հայաստանի Համայնավար Կուսակցութեան Կենտկոմի անդամ Լ. Մանասէրեանի հետ<sup>58</sup> : Թէ՛ Համազասպեան եւ թէ՛ Մանասէրեան ՌԱԿի ղեկավարին յայտնեցին իրենց երկմտանքն ու անվստահութիւնը համաձայնագրին գծով ՀՅԴի անկեղծութեան մասին<sup>59</sup> : Քոչինեան Թովմասեանը ընդունելու համար պայման դրաւ կոչին մէջ նշել խորհրդային Հայաստանը եւ հայ համայնավարները ընդունիլ 60ամեակի վերին մարմիններուն մէջ: Թովմասեան չընդունեց այս պայմանները եւ այդպէս ալ կարելի չեղաւ հանդիպում ունենալ Քոչինեանի հետ<sup>60</sup> :

Այսպէս, հակառակ խորհրդային Հայաստանի վերապահութեան, սփիւռքահայ քաղաքական կեանքը 1974ին հայ քաղաքական կուսակցութիւններու ղեկավարութեամբ, տարողունակ կերպով թեւակոխեց քաղաքական համերաշխութեան հանգրուան՝ Լիբանանի մէջ: Արդէն 50ամեակէն սկսեալ, Լիբանան աստիճանաբար Սփիւռքի ներուժը կը համախմբէր Հայ Դատի հիմնախնդիրներուն շուրջ, մէկզի դրած կուսակցական անհամաձայնութիւնները, որոնք, որքան ալ առկայ, այլեւս մեծ մասամբ խոչընդոտ չէին Հայ Դատի պայքարին համար:

### **Լիբանանահայ գաղութին Հայ Դատի գործունէութիւնը (1965-1975)**

Հայաստանի խորհրդայնացումէն մինչեւ 1965 թուականը Հայկական Հարցի առնչութեամբ Թուրքիոյ վրայ չեղան քաղաքական ու դիւանագիտական ակնյայտ ճնշումներ, բացառութեամբ, եւ ոչ ազդեցիկ տարողութեամբ, 1947-1953ին Կարս-Արտահանի հարցով: Յեղասպանութենէն ուղիղ կէս դար ետք, աշխարհասփիւռ եւ կազմակերպուած հայութիւնն ինքը եկաւ Թուրքիան ճնշումի տակ առնելու՝ յենարան ունենալով առաւելաբար Սփիւռքի հնարաւորութիւնները:

Եղեռնի յիսնամեակի կապակցութեամբ առաջին անգամ պաշտօնապէս հանդէս եկաւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը: Խորէն Ա. Կաթողիկոս 16 Օգոստոս 1964ին ազգային միասնութեան կոչ-հրաւէր կոնդակ մը հրապարակեց: Սակայն, կոնդակին մէջ պահանջատիրական ոչ մէկ

<sup>57</sup> Բ. Թովմասեան, *Հայրենական*, էջ 117:

<sup>58</sup> Շոյն, էջ 140:

<sup>59</sup> Շոյն, էջ 120, 140:

<sup>60</sup> Շոյն, էջ 140-142:

ականարկութիւն կար, եւ ոչ մէկ բացասական խօսք՝ Թուրքիոյ կառավարութեան դէմ<sup>61</sup>։

Յիսնամեակը նշուեցաւ Սփիւռքի 23 գաղութներու մէջ խաղաղ քայլարշաւներով եւ ոգեկոչման հրապարակային ու ժողովրդային մեծ համախմբումներով։ Ամէնէն մեծ թիւը՝ աւելի քան ութսուն հազար հայ, համախմբուեցաւ Պէյրութի մէջ<sup>62</sup>։ Ինքնին խօսուէն այս թիւը, ապացուցեց գաղութին թուական կշիռը, կազմակերպուածութիւնն ու համախմբուածութիւնը, պահանջատիրական տրամադրութիւնները, համախմբումին ժողովրդային խարիսխը, որ Յիսնամեակէն սկսեալ հիմնական մէկ յատկանիշը դարձաւ ապրիլեան ոգեկոչումներուն։

Թուրքիոյ կառավարութիւնը Յիսնամեակի առիթով հայկական ելոյթները խափանելու ուղղութեամբ աշխատանք կը տանէր։ Անոր առաջին հակազդեցութիւնն ալ ուղղուեցաւ լիբանանահայութեան դէմ։ Այսպէս, որոշուած էր մարզաւանի մէջ ոգեկոչման պաշտօնական հանդիսութենէն ետք, ցոյց-քայլարշաւով ուղղուիլ Նահատակաց Յուշարձան՝ Սակայն այդ մէկը կարելի չեղաւ իրագործել, որովհետեւ Լիբանանի մէջ Թուրքիոյ օրուան դեսպանը, գործակցաբար Լիբանանի մէջ Խորհրդային Միութեան դեսպանատան<sup>63</sup>, Լիբանանի վարչապետին եւ արտաքին գործոց նախարարին հետ հանդիպումներ ունենալով, յաջողեցաւ արգիլել տալ այդ ցոյց-քայլարշաւը<sup>64</sup>։

Յիսնամակի չրջագիծին մէջ, ՌԱ եւ ՄԴՀ կուսակցութիւնները 1964 Դեկտեմբերին Պէյրութի մէջ յառաջացուցին երկու կուսակցութիւններուն ներկայացուցիչներէն, հասարակական ու համայնքային դէմքերէ կազմուած "Հայոց Հողային Դատի Հետապնդման Առժամեայ Կեդրոնական Յանձնախումբ" մը, համագաղութային իրաւասութեամբ։ Ուրիշ գաղութներու մէջ հիմնուած եւ այս երկու կուսակցութիւնները ներկայացնող յանձնախումբերը պարտաւոր էին հետեւելու եւ գործելու այս յանձնախումբի ուղղութեան համաձայն<sup>65</sup>։ Յանձնախումբին առաջին կոչը, որ մամուլին մէջ լոյս տեսաւ 17 Յունուարին, դրաւ հայկական գաղութներու մէջ յանձնախումբեր կազմակերպելու, եւ Արեւմտահայաստանը Խորհրդային Հայաստանին միացնելու պահանջը<sup>66</sup>։ Այս երկու կուսակցութիւններ-

<sup>61</sup> ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 1, գ. 42, թ. 15։

<sup>62</sup> ՏԵՍ՝ Ազդակ, 26 Ապրիլ 1965, էջ 1. Նաեւ՝ Գերսամ Ահարոնեան, *Որհէր*, էջ 31։

<sup>63</sup> *Զարթօնք*, 30 Մարտ 1965, էջ 2։

<sup>64</sup> ՏԵՍ այդ մասին՝ հայ համայնքներուն հոգեւոր պետերուն հաղորդագրութիւնը *Ազդակ*, 22 Ապրիլ 1965, էջ 1։

<sup>65</sup> *Ազդակ*, 5 Մայիս 1965, էջ 1։

<sup>66</sup> *Զարթօնք*, 22 Ապրիլ 1965, էջ 1։

<sup>67</sup> Գ. Ահարոնեան, *Որհէր*, էջ 303-304, 321-325։

<sup>68</sup> ՏԵՍ՝ այդ կոչը նոյն տեղը, էջ 303-304, 321-322. Նաեւ՝ *Զարթօնք*, 17 Յունուար 1965, էջ 1։

րու առաջարկն էր համագաղութային համաժողով մը գումարել եւ անկէ բխած մարմինն մը վստահիլ Հայ Դատի աշխատանքները Սփիւռքի մէջ:

Գաղութին մէջ կը գործէր նաեւ ՀՅԴ Լիբանանի Կեդրոնական Կոմիտէին ենթակայ Հայ Դատի Յանձնախումբը, որ քաղաքականէ աւելի կը տանէր քարոզչական եւ հրատարակչական աշխատանք: 1965-1970ին այս յանձնախումբը ֆրանսերէն, անգլերէն եւ արաբերէն լեզուներով լոյս ընծայեց Հայկական Յեղասպանութեան մասին գրքոյկներ, վերահրատարակութիւններ եւ թարգմանական գրականութիւն<sup>69</sup>:

Հայ Դատի ցուցական աշխատանքներուն մէջ 1970 Ապրիլ 6ին լիբանանահայ շուրջ 600 հայ համալսարանականներ, ՀՅԴ ուսանողական միութեան ("Ջաւաթեան") նախաձեռնութեամբ, հայ քաղաքական միւս կուսակցութիւններու ուսանողական միութիւններու համագործակցութեամբ եւ հայ համալսարանականներէ կազմուած միացեալ մարմինն մը անունով, ցոյց կատարեցին եւ յաջողեցան արգիլել տալ Լիբանանի Ամերիկեան Համալսարանի թուրք ուսանողական միութեան (33 հոգի) կազմակերպած "Թրքական Շաբաթ"ը (6-11 Ապրիլ) համալսարանին մէջ<sup>70</sup>: Իր տեսակին մէջ այս ցոյցը առաջինն էր: Ան մանաւանդ աչքի ինկաւ մեծաթիւ հայ համալսարանական ուսանողներու մասնակցութեամբ: 1970ին Ուրուկուէյի խորհրդարանին կողմէ Սեւրի դաշնագիրով հայկական իրաւունքները ՄԱԿի մէջ արծարծելու որոշումին առիթով, Դեկտեմբերին Լիբանանի Ուրուկուէյի դեսպանատան առջեւ ՀՅԴ "Ջաւաթեան" ուսանողական Միութիւնը կազմակերպեց համակրական ցոյց, որուն չմասնակցեցաւ ՄԻՀԿ ուսանողութիւնը, այն առարկութեամբ որ Ուրուկուէյի խորհրդարանին որոշումը ՀՅԴ-ի աշխատանքներուն արդիւնքն է, եւ ուրեմն ամբողջ երեւոյթը իրենց համար հատուածական բնոյթ կը կրէ<sup>71</sup>:

Գաղութին մէջ Հայ Դատի քարոզչութեան առիթ եղաւ նաեւ Մայիս 1970ին Լիբանանի մէջ Թուրքիոյ դեսպանատան կողմէ Ջարթօնք (ռամկավար) եւ Ազդահ (դաշնակցական) կուսակցական թերթերուն դէմ բացուած դատը՝ Թուրքիոյ նախագահին հասցէին անուանարկիչ արտայայտութիւններ հրատարակած ըլլալու ամբաստանութեամբ<sup>72</sup>: Թերթերուն դատավարութիւնը տեղի ունեցաւ երեք նիստերով (20 Մայիս, 3 Յունիս, 10 Յուլիս): Գաղութի հայութիւնը շուրջ 20 հազարնոց ցոյց կատարեց դատարանին առջեւ: Արաբ փաստաբաններ բռնուն պաշտպանողական կարգացին եւ Յուլիս 10ին դատարանը թերթերը անպարտ հռչակեց: 1965-1970ին

<sup>69</sup> ԱՇԴ, 25 Հոկտեմբեր 1970, էջ 779:

<sup>70</sup> Տես մանրամասնութեամբ՝ ՀՅԴ Լիբանանի ԿԿ ընթացիկ արխիւ, թղթածրար թիւ 11, Տոսիէ Ժ.-1:

<sup>71</sup> Կազմակերպական աշխատանքներուն եւ ցոյցին մասին տես՝ նոյն տեղը, Ուսանողական հրատարակութիւններ 1970-1973, էջ 1-4:

<sup>72</sup> ԱՇԴ, 30 Օգոստոս 1970, էջ 662. նաեւ՝ Սփիւռք 31 Մայիս 1970, էջ 1, 5, 21 Յունիս, էջ եւ 28 Յունիս, էջ 4:

Հայ Դատի ծանօթացման եւ հակաթուրք քարոզչութեան առումով կուսակցական թերթերուն դատը նշանակալից եղաւ<sup>73</sup>։ Նոյն տարին Հայ Դատի քարոզչութեան այլ առիթ մը եղաւ, Սփիւռքի բազմաթիւ գաղութներուն օրինակով, Սեւրի Դաշնագրի 50ամեակին նշումը գաղութին մէջ։

1970ականներուն առաջին կէսէն սկսան լոյս տեսնել գիտական հրատարակութիւններ Հայկական Հարցի ու Յեղասպանութեան մասին։ Հայկական Հարցին եւ Յեղասպանութեան մասին մատենագիտական առաջին լուրջ աշխատանքը կատարուեցաւ Պէյրութի մէջ՝ "Հայկական Լրատուական Կեդրոն"ի մը կողմէ, որ պատրաստեց մեծադիր 390 էջոց "Հայկական Հարցի Մատենագիտութիւն" վերնագրով հատոր մը։ Ան սակայն մնաց անտիպ՝ պէտք եղած սրբագրութիւններն ու յաւելումները չկատարուելուն առիւ հետեւանք<sup>74</sup>։ Նոյնաման աշխատանք տանելու համար Յեղասպանութեան 60ամեակի օրերուն կեանքի կոչուեցաւ "Խմբագրական Մարմին Հայկական Յեղասպանութեան Վաթսուհամեակի Նշումի Լիբանանի Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան" (անդամներ՝ միջազգային օրէնքի մասնագէտ, փրոֆ. Շաւարշ Թորիկեան, գրագէտ եւ դասախօս Վահէ Օշական, մատենագէտ Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, պատմաբան Լեւոն Վարդան, Արարատ օրաթերթի աշխատակից եւ խմբագրութեան անդամ Հրանդ Գանգրունի, պատմաբան եւ Հայ Աւետարանական Գոլէճի տնօրէն Զաւէն Մսրրլեան, Հայկազեան Գոլէճի (այժմ Համալսարան) դասախօս Յակոբ Թերճիւմանեան)։ Պատրաստուած մատենագիտական աշխատութիւնը նոյնպէս մնաց անտիպ<sup>75</sup>։ Մատենագիտական ուսումնասիրութիւններու շարքին անգլերէնով լոյս տեսած Թորիկեանի Հայկական Հարցը ու միջազգային օրէնքը հատորը<sup>76</sup> (Պէյրութ, 1973) առաջին հրատարակութիւններէն եղաւ։

1972ին ցեղասպանութեան մասին ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Յանձնախումբի Փոքրամասնութեանց Պաշտպանութեան եւ Ոճիրի Կանխարգիւման Ենթալսնախումբի տեղեկագիրը երբ ներկայացուեցաւ ենթալսնախումբի 25րդ նստաշրջանին անոր մէջ Հայկական Յեղասպանութիւնը չէր նշուած<sup>77</sup>։ Այդ անտեսումը առաջին անգամ գեկուցաբերին եւ ՄԱԿի ընդհանուր քարտուղար Ք. Վալտհայմին ուշադրութեան յանձնեց պատմաբան Զաւէն Մսրրլեան<sup>78</sup> անձնական նախաձեռնութեամբ։ Ան 14 Սեպտեմբեր 1972ին այդ մասին նամակ մը գրեց Ն. Ռուհաշեանքիքոյին։

<sup>73</sup> Քաղուածքներ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ի. Ընդհանուր Ժողովի որոշումներէն, էջ 24։

<sup>74</sup> Լ. Վարդան, "Հայկական Տասնհինգր թրքական մատենագիտութեան մէջ", Հայկազեան հայագիտական հանդէս, Պէյրութ, 1995, Հտր. ԺԵ., էջ 308-309։

<sup>75</sup> Նոյն, էջ 309-311։

<sup>76</sup> Sh. Toriguan, *The Armenian Question and international law*, Beirut, Hamazkayin Press, 1973, p. 330.

<sup>77</sup> V. Attarian, *Le Génocide des Arméniens devant l'ONU*, Belgique, Editions Complexe, 1977, p. 58; Toriguan Sh., *ibid*, 1972, p. 114.

<sup>78</sup> Տէս համառօտակի իր մասին՝ Հայկական Հարց հանրագիտարան, էջ 342։

Մինչեւ Դեկտեմբերի կէսը պատասխան չստանալով, Մարրլեան 18 Դեկտեմբերին գրեց ՄԱԿի Ընդհանուր Քարտուղար Վալտէր Մալին։ Ամիս մը ետք պատասխան նամակ մը ստացաւ "Ցեղային Խտրականութեան Կանխարգիւման եւ Փոքրամասնութեանց Պաշտպանութեան Բաժանմունք"ի ղեկավար Ջ. Պրանտիի ստորագրութեամբ<sup>79</sup>։ Մարրլեանի տեղեկութիւնները նկատի առնուեցան յաջորդ տեղեկագրին պատրաստութեան ատեն։

Լիբանանահայ գաղութը կարեւոր դեր ունեցաւ նաեւ Սփիւռքի տարածքին Ցեղասպանութեան 60ամեակի կազմակերպական աշխատանքներուն մէջ՝ 1974ի միջկուսակցական համաձայնագրին հիման վրայ կազմուած մարմիններուն մասնակցութեամբ։ 60ամեակի գերագոյն՝ Կեդրոնական Համակարգիչ Մարմինի վեց անդամներն ալ (Կարաբանչիւր կուսակցութենէ երկուքական ներկայացուցիչ) Պէյրութէն էին<sup>80</sup>։ Այս մարմինն է, որ պատրաստեց 60ամեակի առիթով գաղութներուն մէջ համագլխի ռզմէր յատուկ աշխատանքներու ծրագիրը<sup>81</sup>։ Կեդրոնական Համակարգիչ Մարմինը գործադիր իրաւունքներով յաւաքացուց Եղեռնի Վախճանամեակի Ոգեկոչման Համագլխին Կեդրոնական Մարմին<sup>82</sup> եւ առ ի գործադրութիւն անոր տրամադրութեան տակ ղրաւ իր մշակած 60ամեակի ծրագիրը։ Հայկական գաղութներէն այս Մարմինին մաս կազմեցին 75 հոգի, որոնցմէ 36ը՝ Լիբանանէն<sup>83</sup>։ Մարմինը երկու յուշագիր հրապարակեց, մէկը՝ ուղղուած ՄԱԿին, միւսը՝ Թուրքիոյ նախագահին<sup>84</sup>։

<sup>79</sup> Աւելի մանրամասնօրէն՝ Ժ. Դ., "Հայկական Ցեղասպանութիւնը ՄԱԿ-ի պաշտօնական արձանագրութիւններուն մէջ", *Երիտասարդ հայ*, 1 Դեկտեմբեր 1973, էջ 9-11։ Նամակներուն լուսապատճէնները տե՛ս՝ էջ 10 եւ 11. նաեւ՝ 2. Մարրլեան, "Հայերու դէմ գործուած Ցեղասպանութիւնը ՄԱԿ-ի Մարդկային Իրաւանց Յանձնախումբին առջեւ", *Երիտասարդ հայ*, Թիւ 92, 4 Մայիս 1974, էջ 12։

<sup>80</sup> Այս մարմին 6 անդամներէն չորսը միջկուսակցական բանակցութիւններուն մասնակցած ՄԴՀԿ եւ ՀՅԴ պատուիրակներն էին (Գանգրունի, Սիմոնեան (ՄԴՀԿ), Էպիփոպեան եւ Փամպուրեան (ՀՅԴ)։ Իսկ ԽԱԿի կողմէ մարմինն մաս կազմեցին Հ. Սեդրակեան եւ Օ. Սարգիսեան (Հ. Գանգրունի, *Յանուն*, էջ 172)։

<sup>81</sup> Ըստ այդ ծրագրին, 60ամեակին գլխաւոր նպատակն էր աշխարհին ուշադրութիւնը հրաւիրել Ցեղասպանութեան հարցին վրայ՝ բազմամարդ ցոյցեր կազմակերպելով Միացեալ Նահանգներու (Լոս Անճելըս, Ուաշինկթըն, Նիւ Եորք), Քանադայի (Մոնրէալ, Թորոնթօ), Հարաւային Ամերիկայի, Եւրոպայի (Լոնտոն, Փարիզ, Մարսէյ, Հռոմ) եւ Միջին Արեւելքի (Պէյրութ, Թեհրան, Հալէպ, Գահրէ) հայկական գաղութներուն մէջ։

<sup>82</sup> *Նոյն*, էջ 171։ Նաեւ՝ ԱՇԴ, 19 Յունուար 1975, էջ 64։

<sup>83</sup> Մնացեալը՝ Իրան 5, Միացեալ Նահանգներ 14, Քանադա 4, Հարաւային Ամերիկա 6, Ֆրանսա 5, Իտալիա 1, Պելճիքա 1, Զուիցերիա 1, Յունաստան 2, (տե՛ս անուանացանկը՝ ԱՇԴ, 4 Մայիս 1975, էջ 297)։

<sup>84</sup> ՄԱԿի յուրած յուշագիրը տե՛ս՝ *Ջարթօնք*, 24 Ապրիլ 1975, էջ 1. նաեւ՝ *Ազգակ*, 24 Ապրիլ 1975, էջ 2. նաեւ՝ ԱՇԴ, 4 Մայիս 1975, էջ 290-294։ Թուրքիոյ նախագահին յուրած յուշագիրը տե՛ս՝ *Ջարթօնք*, 24 Ապրիլ 1975, էջ 2. նաեւ՝ ԱՇԴ, 4 Մայիս 1975, էջ 294-295։ Զոյգ յուշագիրներն ալ վաւերագրական տուեալներով կը պահանջեն Ցեղասպանութեան դատապարտումն ու Թուրքիոյ բռնագրաւած հողերուն վերադարձուիլը հայութեան։

Օտար աշխարհին առջեւ հայութեան ներկայացուցիչ մարմինը հանդիսացաւ Նախագահութիւնը: 12 Յունուար 1975ին Ոգեկոչումի Համագգային Կեդրոնական Մարմնէն բխած նախագահութիւնը ունեցաւ հինգ անդամ, բոլորն ալ Պէյրութէն<sup>85</sup> (Գ. Բանեան, Վ. Սէթեան, Վ. Ճէրէճեան, Ե. Ճիտէճեան, Հ. Սեղրակեան): Հայկական գաղութներուն մէջ կազմուեցան տեղական միացեալ յանձնախումբեր: Նախագահութիւնը կոչ մը յղեց հայութեան, ուր ընդգծեց համասփիւռքեան քաղաքական գործակցութեամբ Հայ Դատին համագգային պահանջի վերածուիլը<sup>86</sup>: 60ամեակի ծիրին մէջ կազմուած այս մարմինները արտայայտիչը հանդիսացան Սփիւռքի քաղաքական ղեկավարութեան համախոհ հրապարակային պահանջատէր կեցուածքին:

Ինչպէս Հայկական Ցեղասպանութեան 50ամեակին, 60ամեակին եւս Սփիւռքի տարածքին ամէնէն մեծ թիւով հայեր (շուրջ 50 հազար) ցոյցի ելան Պէյրութի մէջ (6 Մայիս 1975): Ոգեկոչման գլխաւոր հանդիսութենէն ետք, տասնեակ հազարաւոր հայեր հանդիսութեան հաւաքավայրէն ուղղուեցան Լիբանանի Նահատակաց Յուշարձան: Նոյն օրը լիբանանահայ երիտասարդութիւնը խաղաղ ցոյց կատարեց եւ մայրաքաղաքի թրքական առեւտրական գրասենեակին եւ գրօսաշրջութեան կեդրոնին դիմաց նստացոյց ըրաւ<sup>87</sup>: Ապրիլ 25ին Լիբանանի մէջ գործող բազմաթիւ օտար լրատուական գործակալութիւններուն յանձնուեցաւ 60ամեակի Համագգային Կեդրոնական Մարմինի յուշագիրը, Լիբանանի Համագգային Մարմնի կազմակերպած մամուլյ ասուլիսի ընթացքին<sup>88</sup>:

Պէյրութէն կը գործէր նաեւ ՀՅԴ Հայ Դատի Կեդրոնական Մարմինը (ատենապետ՝ Շաւարշ Թորիկեան): Այս մարմինը, որ գործեց 1972-1977ին, կեանքի կոչուած էր գաղութներուն մէջ Հայ Դատի աշխատանքները ընդհանրական հոլմի մէջ դնելու եւ ծրագրուած աշխատանքները աւելի կազմակերպուած ու համակարգուած հետապնդելու համար: Հայ իրականութեան մէջ Հայ Դատի հետապնդման մասնագիտական առաջին այս մարմինի ցուցմունքներուն համաձայն գործեցին 1972-1977 Սփիւռքի գաղութներուն մէջ ՀՅԴ ենթակայ Հայ Դատի Յանձնախումբերը: Մարմինը կապ հաստատեց ՄԱԿի անդամ բազմաթիւ ափրիկեան երկիրներու հետ, Հայկական Ցեղասպանութեան հարցը պաշտպանեց ՄԱԿի մէջ, եւ աշխատանք տարաւ, որ Հայ Օգնութեան Միութիւնը ՄԱԿի մէջ ընդունուի իբրեւ ոչ-կառավարական կազմակերպութիւն<sup>89</sup>:

<sup>85</sup> ԱՇԴ, 19 Յունուար 1975, էջ 64:

<sup>86</sup> Նոյն, 4 Մայիս 1975, էջ 296:

<sup>87</sup> Ազդակ, 7 Մայիս 1975, էջ 1-3:

<sup>88</sup> Ազդակ, 23 Ապրիլ 1975, էջ 1:

<sup>89</sup> Ծ. Թորիկեան, "Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը եւ Հայկական Հարցի միջազգայնացման խնդիրը", *Դրօշակ*, թիւ 3, 20 Մայիս-2 Յունիս 1993, էջ 33:

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը եւս մասնակցութիւն ունեցաւ Հայ Դատի ծանօթացման ու քարոզչական աշխատանքներուն՝ միջեկեղեցական յարաբերութիւններով, Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի անդամ կարգավիճակով, ինչպէս նաեւ պետական-քաղաքական դեկավարներու հետ իր կապերով:

1964-1968 քառամեակին Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Խորէն Ա. Կաթողիկոսը կապ հաստատեց Կաթողիկոսութեան բոլոր թեմերու պետական բարձրագոյն իշխանութեանց հետ<sup>90</sup>: Յաջորդող քառամեակին (1968-1972) այդ կապերը պահպանուեցան եւ ամրապնդուեցան, մասնաւորապէս՝ Լիբանանի պետութեան հետ<sup>91</sup>: Կաթողիկոսութեան պատուիրակները Հայկական Ցեղասպանութեան եւ իրաւունքներու հարցերը բարձրացուցին Յուլիս 1968ին Շուէտի (Ուփսալա) մէջ Եկեղեցիներու Համաշխարհային Չորրորդ ընդհանուր համաժողովին<sup>92</sup> (առաջին անգամ էր, որ նման համընդհանուր համաժողովի մը մէջ հայ ազգի իրաւագրկումին մասին խօսուեցաւ հայ ներկայացուցիչի մը կողմէ): Հարցը բարձրացուեցաւ նաեւ Միջին Արեւելքի Եկեղեցիներու եւ Համաշխարհային Եկեղեցիներու Խորհուրդի միասնական կազմակերպութեամբ 25 Սեպտեմբերէն 4 Հոկտեմբեր 1969ին Նիկոսիոյ մէջ գումարուած պաղեստինցի գաղթականներուն հարցին յատկացուած համաժողովին<sup>93</sup>: 1969ի ամրան Խորէն Ա. վեհափառը հովուապետական այցելութիւն տուաւ Քանատա եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ: Տեսակցեցաւ ՄԱԿի Ընդհանուր Քարտուղար Ու Թանի հետ, այցելեց Միացեալ Նահանգներու նախագահ Ռ. Նիքսոնին: Տեսակցութիւնները ընդգրկեցին նաեւ բազմաթիւ քաղաքական բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ: Վեհափառը անոնց բոլորին ուղարկութեան յանձնեց Հայկական Ցեղասպանութեան հարցը<sup>94</sup>:

60ամեակի շրջագիծին մէջ Կաթողիկոսը Հայկական Ցեղասպանութեան հարցը նկատողութեան յանձնեց Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի Նալրոպիի մէջ գումարուած համաժողովին<sup>95</sup> (Յաւելուած Թիւ 12): Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան միջեկեղեցական յարաբերութեանց գրասենեակը Խորէն Կաթողիկոսին անունով, յուշագիր յանձնեց Մերձաւոր Արեւելքի "էթիւմենիք" բիւրոյին<sup>96</sup>:

Ոչ միայն Լիբանանի, այլեւ ամբողջ Սփիւռքի տարածքին դատապարտում-արդարութիւն-հատուցում պահանջներով Հայ Դատի առաջին տաս-

<sup>90</sup> Տե՛ս՝ Հասկ, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1968, էջ 394:

<sup>91</sup> Տե՛ս՝ 1972 Հոկտեմբեր 23-27ին Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Ազգային Ընդհանուր ժողովին բանաձեւը, Հասկ, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1972, էջ 423:

<sup>92</sup> Այդ ելոյթը ամբողջութեամբ տե՛ս՝ Հասկ, Օգոստոս-Հոկտեմբեր 1968, էջ 298-300:

<sup>93</sup> Հասկ, Յունուար-Փետրուար 1970, էջ 43:

<sup>94</sup> Հասկ, Օգոստոս-Սեպտեմբեր 1969, էջ 381:

<sup>95</sup> Նոյ՛ն, 11 Մայիս, էջ 311-312:

<sup>96</sup> ԱՇԴ, 11 Մայիս 1975, էջ 297:

նամեակի աշխատանքները շօշափելի արդիւնք չտուին: Ասով մէկտեղ, վերոնշեալ փաստերը ցոյց կու տան, թէ Հայկական Յեղասպանութեան ճանաչման ուղղութեամբ 1965-1975ին Լիբանանի Հայ գաղութը ունեցած է ցուցական-յարարերական եւ կազմակերպչական աչքառու գործունէութիւն:

### **Եզրակացութիւն**

1965-1975 տասնամեակին Լիբանանի Հայ գաղութին վերաբերող Հայ Դատի հետ կապուած այստեղ ներկայացուած փաստերուն եւ շարադրանքի լոյսին տակ կարելի կը դառնայ եզրակացնել, թէ՝

- 1965-1975 տասնամեակին ազգային պահանջատիրութեան մտքի զարգացումն ու ձեռք բերած արդիւնքները ներազգային գետնի վրայ մեկնակէտային եւ ուղեցուցային նշանակութիւն ունին Հայ Դատին համար:

- Այդ տասնամեակին էական ու յատկանշական իրադարձութիւններ տեղի ունեցած են ու հոյովոյթ ապրած Լիբանանի Հայ գաղութին մէջ (յատկապէս՝ Հայ Դատի հարցերուն շուրջ միասնական կեցուածքով եւ քաղաքական համախոհութեամբ):

- Փաղութ՝ ուր զարգացած է Հայ քաղաքական միտքն ու մշակոյթը, կեդրոնը հանդիսացած է սփիւռքահայ ղեկավարութեան, հիմնական միջավայրը՝ ազգային միասնութեան, ու յառաջապահը՝ Հայ Դատի պայքարին:

## Summary

### **The Lebanese-Armenian community and the recognition of the Armenian Genocide in 1965-1975**

This chapter examines the role of the Lebanese-Armenian community in the recognition of the Armenian Genocide during the 1965-75 decade. April 24 has been the memorial day of the Armenian Genocide for all Armenians since the early 1920s. However, only in 1965 did the Armenian Diaspora politically take charge of it. How did this become possible? In general, the international political atmosphere of the 1960s was a positive milieu for such transformation. Another factor was the relative normalisation of relations between Soviet Armenia and the Diaspora following Stalin's era. In the mid-1960s, Beirut was the political, religious, and cultural centre of the Armenian Diaspora. The Armenian leadership shaped new policy regarding the Armenian Cause. Religious authorities were also involved in the issue.

Both religious and political authorities had a dominant role in creating inter-community harmony and commemorating the 50th anniversary of the Armenian Genocide in 1965. This was the first pan-Diasporan event in the history of the Armenian Diaspora.

The chapter especially focuses on the following two aspects:

- The Armenian political parties' (the Ramgavars, Dashnaks and Hentchaks) attitude towards the Armenian Cause, and its two phases of inter-party meetings and negotiations. The first phase took place in 1964 on the eve of the 50th anniversary commemorations of the Armenian Genocide, and the second in 1974.

- Lebanese-Armenian community's activities in various domains throughout one decade (1965-1975), regarding the recognition of the Armenian Genocide.

In conclusion it is clear that during 1965-1975, the Lebanese-Armenians were the main centre of the Diaspora struggling for Armenian rights, especially for the recognition of the Armenian Genocide.

## Résumé

### **La communauté arménienne du Liban et la lutte pour la reconnaissance du génocide arménien de 1965 à 1975**

Ce chapitre examine le rôle de la communauté arménienne libanaise dans la lutte pour la reconnaissance du génocide arménien, durant la décennie 1965-1975.

Depuis les années 1920, la commémoration du génocide arménien était célébrée le 24 avril ; néanmoins c'est seulement en 1965 que la Diaspora s'organise pour mener la lutte politique de la reconnaissance. Pourquoi et comment cela fut-il possible ?

L'atmosphère politique internationale des années 1960, et après l'ère stalinienne, les relations relativement normales entre l'Union Soviétique et la Diaspora furent toutes deux favorables. Au milieu des années 1960, Beyrouth est le centre politique, religieux et culturel de la Diaspora arménienne. À l'époque, le leadership arménien met en place une nouvelle politique en ce qui concerne la "cause arménienne". Les autorités religieuses y apportent leur participation.

Les autorités politiques et religieuses font de grands efforts en 1965, pour créer une atmosphère d'harmonie au sein de la communauté, afin de préparer les événements commémoratifs de la 50<sup>ème</sup> commémoration du génocide. Ce fut le premier événement pan-diasporique dans l'histoire de la Diaspora arménienne.

Ce chapitre étudie particulièrement les deux points suivants :

- L'attitude des partis politiques arméniens (les partis Ramgavar, Dachnak et Hentchak) envers la cause arménienne, et les deux phases de réunions et de négociations à ce sujet : la première qui commence en 1964, à la veille du 50<sup>ème</sup> anniversaire, et la seconde en 1974.

- Les activités multiples au sein de la communauté, durant la décennie 1965-1974, afin de faire reconnaître le génocide arménien.

Il est clair que durant les années 1965-1975, les Arméniens du Liban étaient le fer de lance de la Diaspora dans le combat pour les droits arméniens, tout spécialement pour la reconnaissance du génocide.

*3ԱԻԵԼՈՒԱԾ*



## ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ

### Փաստաթուղթ թիվ 1

*ՀՅԴ ԺԸ. Ընդհ. ժողովին (1963) ընդունած դաւանանքը*

### ՄԵՐ ԴԱՒԱՆԱՆՔԸ

ՀՅԴ աշնակցութեան գերագոյն նպատակն է Ազատ, Անկախ, Ժողովրդավար, եւ Միացեալ Հայաստանի իրականացումը. Հայ ազգի պատմական Հայրենիքի հողերուն վրայ:

Մենք կը հաւատանք որ, այդ նպատակի իրագործումն ու պահպանումը հնարաւոր կրնան ըլլալ միայն ազատ եւ ժողովրդավար աշխարհի մը մէջ: Աշխարհ մը ուր պատերազմի վտանգը կը վերցուի եւ ազգամիջեան ներկայ ու զայիք վէճերը կը լուծուին խաղաղ կերպով, շնորհիւ միջազգային հզօր կազմակերպութեան մը, որ միջոցներ կ'ունենայ իր գերագոյն կամքը պարտադրելու թէ փոքր եւ թէ մեծ ազգերուն:

Կը հաւատանք, որ հաւասարապէս մեծ ու փոքր, հզօր կամ տկար բոլոր ազգերու անվիճելի եւ անբռնաբարելի իրաւունքն է ունենալ սեփական անկախ պետութիւն եւ ապրիլ, զարգանալ ու բարգաւաճիլ անոր հովանիին տակ:

Կը հաւատանք, որ ամէն ազգ, նոյնիսկ ամէնէն փոքրն ու տկարը, իր բոլոր ստեղծագործ կարողութիւններն ու իր առանձնատուկ ազգային անհատականութիւնը կրնայ անկաշկանդ ու լաւագոյն կերպով զարգացնել իր սեփական ազատ ու անկախ պետութեան մէջ:

Կը հաւատանք, որ ամէն մարդ, առանց սեռի, ցեղի, դաւանանքի խտրութեան, ի ծնէ իրաւունք ունի ապրելու ազատ ու երջանիկ կեանք մը:

Կը հաւատանք, որ երբ ազգի մը հայրենիքը կը գտնուի իրմէ աւելի զօրաւոր ազգի մը լուծին տակ եւ տիրապետող ազգը չ'ուզեր խաղաղօրէն եւ օրինաւոր ճամբով վերջ տալ իր բռնապետութեան, տիրապետեալ ազգը անբռնաբարելի իրաւունքը ունի կռուելու օտար լուծին դէմ, տրամադրելի բոլոր միջոցներով, ի հարկին յեղափոխութեամբ ու զէնքով, իր սեփական հայրենիքի ազատութեան համար:

Կը հաւատանք, որ ամէն ազգ անժխտելի իրաւունքը ունի ինքզինք կառավարելու այնպէս, ինչպէս ինքը կ'ուզէ, ու իր կամքը կրնայ արտայայտել միայն ժողովրդային, ընդհանուր եւ միանգամայն ազատ եւ զաղտնի քուէարկութեամբ:

Կը հաւատանք, որ ազգ մը իր անկախ պետութեան մէջ իսկ, լաւագոյն կերպով կրնայ բարգաւաճիլ եւ երջանիկ ըլլալ այն ատեն միայն երբ իր բոլոր անդամները, առանց սեռի, ցեղի եւ դաւանանքի խտրութեան, կը վայելեն **ԽՂՃԻ, ԽՕՍՔԻ, ՄԱՄՈՒԼԻ, ՀԱՒԱՔՈՅԹԻ**, կազմակերպուելու ու աշխատելու, տեղէ տեղ փոխադրուելու, հաղորդակցելու կատարեալ ազատութիւն, որոնցմէ զուրկ է Հայաստանը:

Կը հաւատանք, որ երբ ազգ մը անկախ է, ունի ազատ, ժողովրդավար կարգեր եւ կառավարութիւնն ալ կ'ընտրուի ժողովուրդին կողմէ, ազատ, գաղտնի եւ ընդհանուր քուէարկութեամբ, անոր սահմանադրական կարգերուն մէջ փոփոխու-

թիւն կ'ըլլայ ՄԻԱՅՆ սահմանադրական ճամբով, այսինքն խաղաղ եւ օրինական կերպով, հետեւաբար, ազգային դաւաճանութեան հաւասար ոճիր է որեւէ փորձ, բռնի միջոցով, կամ յեղափոխութեամբ փոխելու սահմանադրական ազատ կարգերը:

Կը հաւատանք, որ ազգ մը ոչ միայն իրաւունք, այլեւ պարտականութիւն ունի ընկերային արդարութիւն ընելու իր բոլոր դասակարգերուն անխտիր եւ ստեղծելու ընկերային-տնտեսական այնպիսի պայմաններ, որոնց մէջ ազգին ամէնէն խոնարհ խաւերն ալ ունենան մարդ անհատի արժանապատուութեան վայել կեանք մը, անոր կենսական պահանջներուն պատշաճ գոհացումով:

Կը հաւատանք, որ հայ ազգը, ինչպէս ամէն ազգ, իր Ֆիզիքական ու հոգեկան ուրոյն գոյութիւնը լաւագոյն կերպով կը զարգացնէ իր ազատ ու անկախ հայրենիքին մէջ:

Կը հաւատանք, որ որեւէ ազգ, նաեւ հայ ազգը, հիւլէական ուժի, հաղորդակցութեան ներկայ միջոցներու եւ գիտութեան հսկայական նուաճումներու այս ժամանակաշրջանին չի կրնար մեկուսացած ապրիլ ու զարգանալ: Գիտութեան ստեղծած նոր միջոցները այնքան պզտիկցուցած են աշխարհը եւ իրարու մօտ բերած ժողովուրդները, որոնք բոլորն ալ, մեծ ու փոքր, բացի անկախ ու ազատ ըլլալու ճրգտումէն, գործակցութեան ստիպողական պէտք ունին, որովհետեւ իրենց տնտեսութեամբ, հաղորդակցութեան միջոցներով եւ մշակոյթով, որեւէ ժամանակէ աւելի կ'ախտմ ունին իրարմէ եւ իրենց պահանջներուն գոհացում կրնան տալ միայն փոխադարձ հասկացողութեամբ եւ սերտ գործակցութեամբ:

Կը հաւատանք, որ ցորչափ Հայաստանը կը շարունակէ մնալ սովետական բռնապետութեան տակ, եւ ցորչափ հայ ազգի պատմական հողերը կը մնան օտար տիրապետութեան տակ, բովանդակ հայութեան նուիրական պարտականութիւնն է հնարաւոր բոլոր միջոցներով ՀԵՏԱՊԵՆԻԷԼ ՀԱՅ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ:

Հ Յ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ  
ԺԸ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

(Ազգակ, 25 Նոյեմբեր 1963, էջ 1)

\*\*\*

## Փաստաթուղթ թիւ 2

*Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան հեռագիրը (1 Նոյեմբեր 1964) Խորհրդային Միութեան Գերագոյն Սովետի Նախագահութեան Նախագահ Ալեքսէյ Գոսիկինի, Մոսկովայի մէջ Թուրքիոյ Արտաքին Գործոց Նախարար Ֆերիտուն Ճեմալի էրքինի հետ իրենց բանակցութեան ընթացքին Թուրքիոյ բռնադատւած հայկական հողերուն հարցը արծարծելու խնդրանքով*

Ն. Վ. Անաստաս Միկոյեան,  
ՍՍՌՄ Գերագոյն Սովետի Նախագահութեան Նախագահ  
Ն. Վ. Ալեքսէյ Գոսիկին,  
ՍՍՌՄ Մինիստրներու Խորհուրդի Նախագահ

Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը, թարգամանը հանդիսանալով արտասահմանի մէկուկէս միլիոն հայութեան ցանկութեանց, Ձեզմէ կը խնդրէ, որ

Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարի գլխաւորած պատուիրակութեան հետ Զեր բանակցութեանց ընթացքին նկատի ունենալ Հայկական Հարցը՝ պահանջելով Թուրքիոյ կողմէ բռնազրաւուած հոգերուն վերադարձը եւ անոնց կցումը Հայկական Հանրապետութեան:

Խորապէս համոզուած ենք, թէ փոքր ու մարտիրոսացած ժողովուրդի մը արդարագոյն դատին լուծումը մեծապէս պիտի նպաստէ ժողովուրդներու բարեկամութեան, ինչպէս նաեւ Միջին Արեւելքի մէջ խաղաղութեան ամրապնդման:

1 Նոյ. 1964

Ռամկ. Ազատական Կուսակցութեան

Կեդրոնական Վարչութիւն

(Զարթօնք, 3 Նոյեմբեր 1964, էջ 1)

\*\*\*

### Փաստաթուղթ թիւ 3

*ՄԻՀ եւ ՌԱ Կուսակցութիւններու յառաջացուցած Հայոց Հողային Դատի Հետապնդման Առժամեայ Կեդրոնական Յանձնախումբի առաջին Կոչը*

#### ԿՈՉ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՀԱՅՈՅ ՀՈՂԱՅԻՆ ԴԱՏԻ ՀԵՏԱՊՆԴՄԱՆ ՇՈՒՐՋ

Շուտով կը լրանայ յիսնամեակը այն մղձաւանջային օրերուն, ուր Օսմանեան Թուրքիոյ քաղաքական դեկավարութիւնը ձեռնարկեց արեւմտահայ ժողովուրդի տեղահանութեան ու բնաջնջումի 1915 թուականի դարունէն սկսեալ, եւ քանի մը տարուան ընթացքին, վայրագ այդ ցեղասպանութեան զոհ դացին չուրջ մէկ ու կէս միլիոն հայեր, եւ վերապրող Արեւմտահայութիւնը քսորի ճամբաներու երկայնքին կամ անապատներու մէջ տուայտելէ ետք, ցրուեցաւ աշխարհի չորս ծագերուն, կորսնցնելով երեքհազարամեայ իր ազգային օճախը:

Ամայացաւ Արեւմտեան Հայաստանը, կործանեցան հայոց չէները, թալանուեցան անոնց հարստութիւնները եւ Օսմանեան խաւարը կլանեց հայոց լուսաւոր ոստաններն ու կեդրոնները: Աննախընթաց Եղեռնի ծանօթ հեղինակները, Թալէաթ, Էնվէր եւ ամբողջ խումբը օսմանցի ցեղասպաններու, վճռած էին միանգամընդմիջտ հաշիւը մաքրել Հայ ժողովուրդին եւ վերջնականապէս չքացնել հայոց դարաւոր տեսիլքը, որպէսզի կարենային յայտարարել ի լուր աշխարհի թէ "Հայկական Հարց գոյութիւն չունի, վասնզի հայ չկայ":

Բարեբախտաբար, օսմանցի ցեղամոլները ի վիճակի չեղան ամբողջացնելու իրենց մահասփիւռ ծրագիրը, եւ ի գուր չանցան հայ ժողովուրդին մեծ նահատակութիւնն ու ինքնապաշտպանութեան հոյակապ սիրագործութիւնները: Արդարեւ, մասամբ իրականացաւ ու մարմին առաւ մեր նահատակներուն մեծ երազը, Հայկական սրբազան հողի մէկ մասին վրայ վերականգնեցաւ հայոց հարազատ պետութիւնը, որ մշակութային ու տնտեսական յարաճուն վերելք արձանագրեց եւ դարձաւ լուսաւոր եւ անխորտակելի կռուանը մեր ժողովուրդի յետագայ հզօր երթին եւ ապագայ ստեղծագործ մեծութեան:

Հայկական Հանրապետութիւնը պատմական մեծ ու անփոխարինելի յաղթանակ հանդիսանալով հանդերձ, բնականաբար չի նշանակեր "Հայկական Հարցին"

ամբողջական լուծումը: Տակաւին անլոյծ կը մնայ արեւմտահայ հողերու ազատագրութեան արդարագոյն դատը: Եւ հիմա, Մեծ Եղեռնի յիսնամեակին առիթով, հայրենաբնակ թէ՛ պանդուխտ հայութեան վրայ սրբազան պարտք կը ծանրանայ հետապնդելու մեր դատը համահայկական ճիգով եւ անսասանելի հաւատքով:

Ամենայն Հայոց Հայրապետը, ինչպէս նաեւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսը իրենց մասնաւոր կոնդակներով յորդորեցին արդէն Հայ Ժողովուրդը վեհաշուք հանդիսութիւններով նշելու ապրիլեան Եղեռնի յիսնամեակը, եւ համազգային շուքով յարգելու յիշատակը մեր նահատակներուն: Մենք վստահ ենք որ ողջ հայութիւնը պիտի փութայ երկիւղածութեամբ մատուցանել իր յարգանքի տուրքը մեր Ժողովուրդի մեծ երազի ճամբուն վրայ ինկած մարտիրոսներու ու հերոսներու սուրբ յիշատակին եւ պիտի ուզէ հաղորդուել անոնց հայրենասիրական անմահ ոգիին ու շունչէն: Սակայն բաւարար չեն խունկն ու աղօթքը, յարգանքն ու խոնարհանքը, այլ անհրաժեշտ է ջերմեռանդօրէն փառիլ մեր նահատակներու ազգային մեծ կտակի գործարդութեան աշխատանքներուն:

Մեծ եղեռնի չարաշուք տարիներէն սկսեալ, մեր Ժողովուրդը, հակառակ միջազգային քաղաքական աննպաստ գործօններուն եւ պայմաններուն, երբեք չհրաժարեցաւ իր սրբազան դատէն, եւ ներկայիս անկա իրաւամբ կ'ականկալէ, որ իր պաշտօնական եւ անպաշտօն մարմինները, իր ամբողջ դեկաւարութիւնը նոր եռանդով եւ աննահանջ կորովով շարունակեն հետապնդել մեր հողային դատը, ՊԱՀԱՆՁԵԼՈՎ ԹՈՒՐԲԻՈՑ ԿՈՂՄԷ ԲՈՆԱԳՐԱԻՈՒԱԾ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՈՂԵՐՈՒ ԱՋԱՏԱԳՐՈՒՄԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԿՑՈՒՄԸ ՆԵՐԿԱՅ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀՈՂԱՄԱՍԻՆ: Մեր Ժողովուրդը իրաւամբ կ'ականկալէ, որ իր բոլոր կազմակերպութիւններն ու գիտակից տարրերը ամբողջական նուիրումով ու հաւատքով փառին մեր դատը հետապնդելու փրկարար աշխատանքին, ու ոչ մէկ գոհողութեան առջեւ կանգ առնեն՝ հասնելու համար այդ դատի արդար ու խաղաղ լուծման:

Արդ, թարգմանը հանդիսանալով մեր արդարապահանջ Ժողովուրդի զգացումներուն եւ ապրումներուն, Ռամկավար Ազատական եւ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեանց պատասխանատու մարմինները, սփիւռքահայ զանազան հաւաքականութիւններու պատկանող ծանօթ անձնաւորութեանց հետ գործակցաբար, Պէյրութի մէջ կեանքի կոչեցին ՀԱՅՈՑ ՀՈՂԱՅԻՆ ԴԱՏԻ ՀԵՏԱՊՆԴՄԱՆ ԱՌԺԱՄԵԱՅ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԸ, որ ներկայ կոչով կը դիմէ ահա ամբողջ սփիւռքահայութեան եւ հրաւէր կը կարդայ միասնական ճիգով գործունէութիւն ծաւալելու ի նպաստ մեր դատի բարւոք լուծման:

Կոչ կ'ընենք Հայ գաղութներու անխորի մեր բոլոր հայրենակիցներուն եւ կազմակերպութիւններուն անյապաղ ստեղծել Հայոց դատի հետապնդման յանձնախումբեր, եւ ճիգերը համակարգելու նպատակով, կապ հաստատել մեր մարմինին հետ:

Կոչ կ'ընենք բոլոր գոյութիւն ունեցող թէ՛ ստեղծուելիք մարմիններուն պատրաստուելի այն ՀԱՄԱԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԻՆ ՀԱՄԱՐ, որ պէտք է գումարուի յառաջիկային, եւ ուր ամբողջ սփիւռքահայութեան ներկայացուցիչները միասնաբար պէտք է որդեգրեն մեր ազգային դատի լուծման անհրաժեշտ բոլոր միջոցները:

Կոչ կ'ընենք մեր ազգասէր հայրենակիցներուն ոտքի կանգնիլ ու խաղաղ եւ օրինաւոր միջոցներով հետապնդել մեր հողային սրբազան դատը:

Մենք կոչ կ'ընենք խաղաղութիւնն ու արդարութիւնը սիրող բոլոր մարդերուն եւ պետական ղեկավարներուն, ամէն տեղ, որ արդարութիւն ընելով Հայ ժողովուրդին, դրապէս նպաստեն խաղաղութեան ամրապնդման եւ ժողովուրդներու միջեւ խաղաղ գոյակցութեան գորացման:

Յա՛րգանք՝ մեր բիւր բիւրաւոր նահատակներու յիշատակին:

Յաւերժ փա՛ռք՝ մեր ստեղծագործ ժողովուրդին:

Փառք եւ յաղթանակ՝ մեր Հողային սրբազան դատին:

Պէյրութ, 15 Յունուար 1965

**ՀԱՅՈՑ ՀՈՂԱՅԻՆ ԴԱՏԻ ՀԵՏԱՊՆԴՄԱՆ  
ԱՌԺԱՄԵԱՅ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ**

(Զարթօնք, 17 Յունուար 1965, էջ 1)

\*\*\*

#### **Փաստաթուղթ թիւ 4**

*ՀՅԴ Բիւրոյին Յայտարարութիւնը Մեծ Եղեռնի Յիսնամեակի եւ  
միջկուսակցական բանակցութիւններուն մասին*

#### **ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒԴԻՆ Ի ՍՓԻՒՌՍ ԱՇԽԱՐՀԻ**

Յիսուն տարի առաջ 1915 Ապրիլ ամսուն, Հայ ժողովուրդը կ'ապրէր իր կեանքի ճակատագրական պահերէն մին, երբ առանց յարանուանական կամ կուսակցական խտրութեան, մէկ միլիոն Հայ կը նահատակուէր եւ այլ միլիոն մը տեղահանուած, կողոպտուած, կոտորակուած կը դառնար Հայրենագուրկ գաղթական, որուն Հայրենի երկրի մեծ մասը, ապրիլեան եղեռնով դատարկուած, մինչեւ այսօր կը մնայ թրքական տիրապետութեան տակ:

Կատարուած ցեղասպանութիւնը, անարդարութիւնն ու իրաւագրկումը համայն Հայութեան դէմ էր, զայն ոչնչացնելու փորձ մըն էր: Հայ ժողովուրդը, պարտաւոր է, Եղեռնի Յիսնամեակի առթիւ, որպէս մէկ ժողովուրդ, մէկ եւ անբաժան ազգ ներկայանալ աշխարհին եւ պահանջել անկէ իր իրաւունքն ու արդարութիւնը: Քաղաքական մտածողութեանց տարբերութիւնները արգելք չեն կրնար ըլլալ հասնելու միասնականութեան, ԵՐԲ ՄԻԱՄՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՀԱՆՋԸ ԱՆԿԵՂԾ Է: Հայութեան քաղաքական խտեալն է, անոր անընկճելի կամքն է ու տեւական ձգտումը հասնելու իր ԱԶԱՏ, ԵՒ ԱՆԿԱԽ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ, ԻՐ ՍԵՓԱԿԱՆ ՈՒ ԱՄԲՈՂՋԱՅԱԾ, ՄԻԱՅԵԱԼ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ ՄԷՋ: 1965ը սակայն, Ապրիլեան Եղեռնի յիսնամեակն է, թուրք պետութեան եւ ժողովուրդին կողմէ համայն Հայութեան հասցուցած հարուածին յիսնամեակը, որով, այս տարին պէտք է ըլլար, եւ պէտք է ըլլայ, միմիայն այդ նահատակներու ոգեկոչման նուիրուած եւ Հայ ժողովուրդին հասցուցած վնասներուն հատուցում պահանջելու տարի. աշխարհին իր պարտաւորութիւնները յիշեցնելու, ամբողջ ցեղ մը աշխարհի երեսէն սրբելու համար գործադրուած ահաւոր ոճիրներուն մատնանշման եւ ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԱՀԱՆՋԵԼՈՒ ՏԱՐԻ. միակամ, միասնական ինչպէս վայել է իր արժանապատուութեան տէր ժողովուրդի մը: Եղեռնի յիսնամեակը պէտք չէր ծառայեր Հայ Դատի լուծման տարբեր ճամբաներու արտայայտութեանց: Ահա այդ գիտակցութեամբ, անցնող ամիսներու ընթացքին, խօսակցութիւններ ունեցանք Հայ կեանքէն ներս գործող Հայ կուսակցութիւններու հետ, միակամ ձեւով պահանջելու համար աշխար-

հէն, յանուն համայն հայութեան հայ ժողովուրդի իրաւունքները: Մեր բոլոր փորձերը անցան ապարդիւն, քաղաքական տարբեր մտայնութեան ներկայացուցիչներու անգիջող պնդումին դիմաց անպայման արտայայտելու քաղաքական միակողմանի պահանջ մը:

Միակ նպատակի մը հասնելու համար կրնան տարբեր քաղաքական մտածողութիւններ գոյութիւն ունենալ, որոնք կը տարբերեն կուսակցութիւնները: Իրար մօտ բերողը կրնայ ըլլալ միմիայն ընդհանրական նպատակը, իր ընդհանրական ձեւին տակ շեշտաւորուած:

Այդ եղաւ մեր պահանջը. այդ պարզ իրողութեան բոլորի կողմէ ըմբռնուիլը եղաւ մեր սպասումը: Այդ սպասումով ալ, հակառակ մեր դէմ հանուած անգիջողութեան, հակառակ համայն հայութեան համար արդարութիւն եւ իրաւունք պահանջելու ընդհանրական տարազին շուրջ միանալու մեր առաջարկին մերժուելուն, մենք դարձեալ խուսափեցանք հրապարակային, պաշտօնական արտայայտութիւններէ, յուսալով, սպասելով, որ ի վերջոյ կարելի պիտի ըլլայ բոլորին համար, անդրադառնալ, թէ Եղեռնի յիսնամեակի միակամ ոգեկոչման համար, միակ ուղիղ ճամբան Հայ ժողովուրդի ընդհանուր շահերուն շուրջ կեդրոնանալն էր:

Այդպէս չեղաւ սակայն:

Ներկու կուսակցութիւններու անունով, խումբ մը ազգայիններ Հայ ժողովուրդին ուղղուած կոչ մը հրապարակեցին հայ մամուլին մէջ, այդ քայլով իսկ մերժելով հրապարակաւ - կամ հրապարակով արտայայտելով իրենց մերժումը - համահայկական մօտեցում մը ունենալ գէթ Եղեռնի յիսնամեակի առիթով:

ՀՅԴաշնակցութիւնը կը յայտարարէ համայն հայութեան, թէ իր նպատակը եղած է միշտ ու կը մնայ նոյնը՝ ծառայել հայ ժողովուրդի շահերուն, առաջացնել Հայ ժողովուրդի միակամութիւնը իր հիմնական նպատակներուն շուրջ:

Այսօր, Եղեռնի յիսնամեակի ոգեկոչման նախօրեակին տարբեր չէ, տարբեր չի կրնար ըլլալ ՀՅԴաշնակցութեան կեցուածքը: Որպէս հարագատ արտայայտիչը Հայ ժողովուրդի ձգտումներուն, ՀՅԴաշնակցութիւնը կը պահանջէ բոլորէն հաւաքական կամքի պողպատացում, ի խնդիր հայուն իրաւունքը եղող ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ:

30 Յունուար 1965

ՀՅԴ Բիւրօ

(Ազդակ, 1 Փետրուար 1965, էջ 1)

\*\*\*

### Փաստաթուղթ թիւ 5

*Հայ Առաքելական, Կաթողիկէ եւ Աւետարանական համայնքապետերու Միացեալ Կոչը Եղեռնի Յիսնամեակի առթիւ Հայ ժողովուրդին*

#### ԿՈՉ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

Մենք, հոգեւոր պետերս Հայ Առաքելական, Կաթողիկէ եւ Աւետարանական համայնքներու, հոգեկան մխիթարութեան սրտայից զգացումներով կ'ուղղենք մեր խօսքը մեր սիրեցեալ եւ պատուական Հայ ժողովուրդին Ապրիլեան Մեծ Եղեռնի Յիսնամեակի համազգային տօնակատարութեան առիթով:

Որոշած ենք, Յիսնամեակի այս տարուան ընթացքին, Հայ Ազգին Մէկուկէս Միլիոն գոհերուն անմոռանալի յիշատակը պանծացնել եւ ոգեկոչել միասնական ոգիով եւ համահայկական տարողութեամբ:

Յառաջիկայ Ապրիլ 24ին, Պէյրութի մէջ, մեր ժողովուրդի ամբողջական մասնակցութեամբը պիտի կատարուի յիշատակի ոգեկոչման փառաշուք հանդիսութիւնը մեր սիրելի Նահատակներուն, որուն իրենց բաժինը պիտի բերեն մեր հոգեւոր բոլոր գաւակները առանց դաւանական եւ առանց կոսակցական խտրութեան:

Մենք կը հաւատանք, որ մեր նահատակներուն յիշատակը արժանաւայել շուքով կը փառաւորուի, երբ եղբայրական սիրոյ ոգիով, ներդաշնակ եւ համերաշխ գործակցութեամբ եւ միութեան ազնիւ զգացումներով կը համախմբուին Հայ ժողովուրդին բոլոր գաւակները եւ իրեւ մէկ մարմին իրենց մէջ կը վերանորոգեն նահատակներու սուրբ արիւնով նուիրականացած հաւատարմութիւնը Քրիստոնէական Հաւատքին եւ Հայ Հայրենիքին հանդէպ եւ ազատութեան ու Արդարութեան սրբազան սկզբունքներուն նկատմամբ: Մենք եւս պէտք է քալենք հաւատարմութեան նոյն ճամբով, որ Հայ ժողովուրդին հարազատ ճամբան է. ու պէտք է քալենք կողք-կողքի, ձեռք-ձեռքի եւ սիրտ-սրտի:

Այսու կողմէ կ'ուղղենք մեր բոլոր գաւակներուն անխոր որ ի սփիւռս աշխարհի, առաջնորդուին նոյն ոգիով եւ համահայկական ու եղբայրական այս հասկացողութեամբ կազմակերպել Ապրիլեան նահատակաց յիշատակի հանդիսութիւնները եւ անգամ մը եւս ցոյց տալ աշխարհին, որ Հայ ժողովուրդը միասիրտ է եւ միակամ եւ ամուր կառչած կը մնայ իր միասնութեան սկզբունքին եւ կ'ուզէ հաւատարմօրէն շարունակել իր ճամբան. - ԾԱՌԱՅԵԼ ԱՍՏՈՒԾՈՅ եւ ՄԱՐԴԿՈՒԹԵԱՆ:

Ապրիլեան Մեծ Եղեռնի Յիսնամեակին առթիւ, յարգանքի որպէս անդրանիկ եւ անմիջական արտայայտութիւն, ԱՊՐԻԼ ԱՄԻՍԸ կը հռչակենք ՅԻՇԱՏԱԿԻ ԱՄԻՍ, եւ կը հրաւիրենք հաւատացեալ համայն Հայ ժողովուրդը, որ այդ նուիրական ամսուան ընթացքին դադրեցնէ բոլոր տեսակի հրապարակային խրախճանքները եւ իր զգացումներուն ու մտածումներուն սլաքը սեւեռած պահէ Ապրիլեան Նահատակներու օրհնեալ յիշատակին գայն միշտ բարձր եւ մաքուր պահելու նախանձախնդրութեամբ:

Կ'աղօթենք ի բոլոր սրտէ, որ Աստուած հարցն մերոց պահէ ու պահպանէ վերածնած Հայ ժողովուրդը ի խնամ մարդասիրութեան Իւրոյ եւ ամէնուն պարգեւէ քաջառողջ եւ երջանկալից երկար կեանք լի բարօրութեամբ եւ աստուածային օրհնութեամբ:

Շնորհք, Սէր, եւ Խաղաղութիւն եղիցին ընդ Ձեզ ընդ ամենեւեանդ. Ամէն:

6 Մարտ 1965

Խորէն Ա. Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ  
Իգնատիոս-Պետրոս ԺԶ. Պաթանեան Կաթ. Պատրիարք Տանն Կիլիկիոյ  
Վեր. Յովհաննէս Փ. Ահարոնեան, Նախագահ Մերձաւոր Արեւելքի  
Հայ Աւետարանական Միութեան

(Ազգաւ, 11 Մարտ 1965, էջ 1)

\*\*\*

## Փաստաթուղթ թիվ 6

*Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Խորէն Ա. Կաթողիկոսի Կոչը Հայ Ժողովուրդին  
Յիսնամեակի առիթով Ատիս Ապապայէն յղուած*

### ԿՈՉ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

Հաւատացեալ Զաւակունք Հայց. Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ եւ Հարազատ Որդիք Հայկազեան Ցեղի ի Սփիւռս Աշխարհի-

Այսօր, Եթովպիոյ մայրաքաղաքին՝ Ատիս Ապապայի Ս. Երրորդութիւն մայր եկեղեցւոյ մէջ Հայկական Ս. պատարագ մատուցինք ի յիշատակ ապրիլեան Եղեռնի մեր պաշտելի նահատակներուն եւ հոգեհանգստեան Հանդիսաւոր պաշտօն կատարեցինք ի խաղաղութիւն եւ յերկնային լուսաւորութիւն անոնց մաքուր հոգիներուն, աստուածային երանութեան մէջ:

Մեր նահատակներու յիշատակի սրտայից յարգանքը եւ հոգիներու խաղաղութեան համար մատուցուած բարեպաշտական աղօթքը յատուկ փայլ եւ շեշտ ստացան ներկայութեամբը եւ հոգեկան մասնակցութեամբը Եթովպիոյ Օգոստոսիան վեհափառին՝ Նորին Վեհափառութիւն Հայրէ Սեւասիէ Ա. Կայսեր, Գահաժառանգ իշխանին, կառավարութեան եւ նախարարական կազմին, ինչպէս նաեւ Արեւելեան Ուղղափառ Եկեղեցիներու Համագումարին մասնակցող Եկեղեցական Պետերուն՝ եւ իրենց ընկերակցող պատուիրակութեանց անդամներուն: Ներկայ էր նաեւ Եթովպիոյ Հայ Գաղութը խուռներամ բազմութեամբ եւ առանց խտրութեան: Հոգեհանգստեան արարողութեան սկիզբին, մեր երէց եւ սիրելի Եղբայր՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետ Նորին Ս. Օծութիւն Տ.Տ. Վազգէն Ա. Կաթողիկոս տուաւ յաւուր պատշաճի քարոզ մը ողբկոչելով մեր նահատակներու յիշատակը:

Ներշնչուած հոգեկան հաղորդութեան, աղօթքի եւ խոկումի այս բացառիկ պահէն, սրտի պարտք կը զգանք հեռաւոր Ափրիկէի այս անկիւնէն ու քրիստոնեայ կայսրութեան մը քրիստոնէադրոշմ մայրաքաղաքէն Հայրական սիրոյ եւ ողջոյնի Մեր խօսքը ուղղել համայն Հայութեան եւ հաղորդակից ընել բոլորն անխտիր Մեր հոգեկան յոյգերուն եւ մտածումներուն:

Ահա բացուած է 1965ը, Ապրիլեան Եղեռնի Յիսնամեակի Տարին: Քաջատեղեակ ենք որ ամէնուրեք համազգային տարողութեամբ ճիգեր կը թափուին փառաշուք հանդիսութիւններով ողբկոչելու եւ պանծացնելու համար յիշատակը մեր անմահանուն նահատակներուն, ապրեցնելու անոնց ոգին մեր նորահաս սերունդի հոգիներուն մէջ, հռչակելու աշխարհին թէ Հայ Ժողովուրդը կենդանի է, ու շինարար, ստեղծագործ աշխատանքով կը շարունակէ իր կեանքը, կը բերէ իր նպաստը մարդկային քաղաքակրթութեան եւ տէրն է իր իրաւունքներուն եւ պահանջքն ունի իրմէ կողպաւորուած հայրենի ժառանգութեան:

Մենք արդէն Մեր Հայրապետական Կոնդակով տուած ենք Մեր Հայրական յորդորներն ու թելադրութիւնները եւ հաստատ համոզումն ու անխախտ հաւատքն ունինք որ Մեր գաւակները պիտի հետեւին Մեր պատգամներու ճամբուն:

Այս հոգեկից առիթով անգամ մը եւս կը բանանք Մեր սիրտը Մեր հարազատ գաւակներուն ըսելու համար իրենց անգամ մը եւս, թէ միութեան, եղբայրութեան, համերաշխ գործակցութեան եւ ներդաշնակ, լուրջ եւ նուիրեալ գործունէութեան:

թեամբ պէտք է յառաջ տանիլ մեր համահայկական առաքելութիւնը այս տարուան - պահպանումը մեր նահատակներու յիշատակին եւ հռչակումն ու կենսագործումը մեր ազգային արդար իղձերուն:

Սիրելի եւ հաւատացեալ Զաւակներ, այս տարին բացառիկ աշխատանքի տարի պէտք է ըլլայ բոլորիդ համար: Համագգային մեր եղբայրութեան եւ միութեան ամրացումի եւ խորացումի շրջան պէտք է ըլլայ ան: Բոլոր դաւանական, գաղափարական, ընկերային, դասակարգային եւ այլ երկրորդական արժէք ներկայացնող տարբերութիւնները պէտք է լուծուին եւ անհետին այս տարուան մեր կեանքին եւ գործունէութեան մէջ: Ինչ քաղցր եւ ինչ կենդանարար փորձառութեան բարիքներով պիտի հրճուիք երբ կարենաք ձեզ իրարմէ բաժնող բոլոր տեսակի հանգամանքները արհամարհել եւ ձեզ խորապէս միացնող եւ զօրացնող քրիստոնէական եւ հայկական անքակտելի դրոշմը, ոգին, սիրտն ու կամքը կեանքի կոչել: Այն ատեն, վստահ եղէք, որդիք հայկազնեանք, կը գործուին հրաշքներ մեր կեանքին մէջ:

"Ճաշակեցէք եւ տեսէք զի քաղցր է" այդ ոգին, կեանքի եւ գործի այդ ոճը որ հարազատագոյն արտայայտութիւնն է մեր ժողովուրդին:

Քալեցէ՛ք ձեռք-ձեռքի եւ պիտի զգաք որ եղբայրութեան զգացումը պիտի վերակենդանանայ եւ պիտի ջերմացնէ ձեր հոգիները: Լուրջ, խոհեմ, հեռատես հայեացքով ըմբռնեցէ՛ք ձեր առաքելութիւնը այս տարուան եւ ամբողջական նուիրումով ընծայեցէ՛ք ձեր անձերը անոր իրագործման ու Հայ ժողովուրդի յաւերժութեան:

24 Յունուար 1965

Խորէն Ա. Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ  
Ատիս Ապապա

(Հասկ, Յուն.-Փետր.-Մարտ 1965, էջ 10-11)

\*\*\*

## Փաստաթուղթ թիւ 7

Խօսք Հայ Ժողովուրդին  
Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան  
ԺԴ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին առթիւ

Վերջերս գումարուեցաւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան 14րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը, Մերձաւոր Արեւելքի մէջ:

Այս Ժողովին մասնակցեցան ազգային նոյն մտահոգութիւններով եւ միեւնոյն խտեաներով տողորուած ու մերձաւոր թէ՛ հեռաւոր երկիրներէ՝ եկած բազմաթիւ արժանաւոր պատգամաւորներ, բոլորն ալ առաջնորդուած՝ իրենց պատկանած գաղութներուն եւ ընդհանուր առմամբ հայ ժողովուրդի ու գաղթաշխարհի կեանքը յուզող բազմապիսի հարցերուն բարեւթ լուծումը գտնելու նախանձախնդրութենէն:

Միջազգային քաղաքական ձգտեալ կացութիւնը, ամէնուրեք գոյութիւն ունեցող ներքին խռովութիւններն ու պետական հարուածները, տնտեսական վերիվայրումները, ինչպէս նաեւ Միջին Արեւելքի տեւական խռովեալ վիճակը կրնային նոր դժբախտութիւններու պատճառ դառնալ նաեւ այդ շրջաններուն մէջ հաստատ-

ուած հայութեան համար, ուստի ժողովը իր խորունկ ցանկութիւնը արձանագրեց, որպէսզի յաջողութեամբ պսակուին միջազգային ձգտումները մեղմացնելու նպատակով մեծ ազգերու միջեւ կատարուող բանակցութիւնները, եւ աշխարհի բոլոր ժողովուրդներուն համար հաստատուի այնքան բաղձալի խաղաղութիւնը՝ արդար հիմերու վրայ:

Այդ ցանկալի խաղաղութիւնը բնականաբար իր բարերար արդիւնքները պիտի ունենայ մեր մայր հայրենիքին համար, շինարարական ու մշակութային նոր ծրագիրներու իրագործումի տեսակէտէն, ինչպէս նաեւ մեր որդեգրած հայրենիքներուն մէջ ապաստան գտած մեր հարազատներուն համար, իրենց շինարար բազուկներով առաւել եւս սատարելու այդ հայրենիքներու բարգաւաճումին եւ խաղաղութեան մէջ զարգացնելու մեր ազգային ու մշակութային գործունէութիւնները:

Դարձեալ, Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան 14րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը, խանդավառութեամբ ու հրճուանքով, եւ ազգային գերազանց հպարտութեամբ արձանագրեց, որ հակառակ միջազգային խռովեալ կացութեան, մեր մայր հայրենիքը, Խորհրդային Հայաստանը, եղաւ տեւական վերելքի մէջ, շարունակելով նուաճել նորանոր բարձրունքներ շինարարական, տնտեսական, գիտական, մշակութային ու կենցաղային մարզերու մէջ, նուաճումներ՝ որոնք իրենց փառապսակումը գտան պանծալի ու յաղթական 50ամեակի տօնակատարութիւններով:

Այս նոգեպարար իրողութիւնը մեր հայրենի ժողովուրդին ու զաղթաշխարհի հայութեան կ'ընծայէ պատեհութիւնը աւելի ամրօրէն կառչելու մայր հայրենիքի լուսապայծառ իրականութեան, իրեւ ամրակուռ կռուանը հայ ժողովուրդի ապահով գոյատեւման ու յառաջդիմութեան, իրողութիւն՝ որ հաւատքը եւ գործունէութիւնը իմաստաւորող առանցքը հանդիսացաւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան, անցնող 51 տարիներու ընթացքին:

Եւ ա՛սիկա հակառակ հայրենիքին մէջ տիրող իրաւակարգին հետ մեր ունեցած գաղափարաբանական տարակարծութեան եւ անչեղ հաւատարմութեան, կուսակցութեանս ռամկավարական եւ ազատական սկզբունքներուն, որովհետեւ մենք խորապէս կը հաւատանք, որ վերականգնած հայկական պետութիւնը կը մնայ միակ հզօր ու կենդանի խարխիւր մեր ժողովուրդի Ֆիզիքական գոյութեան, եւ մեկնակէտը անոր ազգային ու քաղաքական իղձերու եւ իրաւունքներու իրականացման:

Հիմնուելով պայծառ այս իրականութեան վրայ, պէտք է մէկդի թողուլ բոլոր գաղափարական տարակարծութիւններն ու հատուածական նկատումները, պէտք է համօրէն հայութեան միակամ ու միասնական ճիգերով բոլորուիլ մայր հայրենիքի շուրջ, աշխատելով անոր զօրացումին, զարգացումին ու առաւել եւս բարգաւաճումին համար:

Արդարեւ, շնորհիւ հայրենի պետութեան ղրապաշտ քաղաքականութեան, հայրենիք-Սփիւռք հոգեկան կապերուն զօրացումը, սփիւռքահայութեան հետ մշակութային յարաբերութեանց ամրապնդումն ու զբօսաշրջիկութեան ծաւալումը,՝ որոնք կարելիութիւն կու տան գաղթաշխարհի հայութեան ականատես ըլլալու հայրենիքի յարաճուն ու մեծաքայլ նուաճումներուն,՝ գերազանց ազդակներ են նոր ոգեւորութեամբ սողորելու ամբողջ հայութիւնը եւ համազգային ուժերով

ու ջանքերով կանգնելու հայրենիքի կողքին՝ կորովիօրէն հետապնդելու եւ իրականացնելու համար մեր ազգային ու հողային պահանջներուն իրականացումը:

Իր 14րդ ընդհանուր պատգամաւորական ժողովին առթիւ, Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը սրտագին կոչ կ'ընէ Սփիւռքի հայութեան բոլոր կազմակերպութիւններուն ու մարմիններուն, համակարգուած ճիգերով եւ ծրագրուած ու հետեւողական աշխատանքով հետապնդելու համար հայկական արդար դատը, զայն իր էութեամբ ու ամբողջական տարողութեամբ ներկայացնելու եւ ծանօթացնելու միջազգային կարծիքին ու պետական ղեկավարներու, պահանջելով ցարդ մեր դարաւոր ոսոխին տիրապետութեան տակ հեծող հայկական նահանգներու ազատագրումն ու վերադարձուիլը իրաւատէր հայ ժողովուրդին:

Այս նպատակով, ան կոչ կ'ընէ, աւելի կորովի կերպով շարունակել եւ ծաւալել՝ Ապրիլեան Եղեռնի 50ամեակին ու անկէ յետոյ 55ամեակին առթիւ կատարուած համազգային աշխատանքները, կազմելով եւ գործադրութեան դնելով ներկայ միջազգային իրադրութեան համապատասխան գործունէութեան իմաստուն եւ գործնական ծրագիր մը՝ առաւել ազդեցութեամբ լսելի դարձնելու համար մեր անժամանցելի դատին արդարութիւնը եւ անոր լուծման անհրաժեշտութիւնը:

Առ այս, յանձնել յուշագիր-դիմումագիրներ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան բոլոր պատուիրակութեանց եւ ամէն երկրի դիւանագիտական ներկայացուցիչներուն, ու մասնաւորաբար մեծ պետութեանց պատուիրակութիւններուն, համոզուած ըլլալով որ մեր ազգային դատին իրականացումը կախում ունի առաւելաբար միջազգային քաղաքականութեան ու հարցերու նպաստաւոր դասաւորումէն եւ մեծ տէրութեանց միջեւ փոխադարձ հասկացողութենէն:

Այս նոյն հիման վրայ ալ մասնաւոր աշխատանք տանիլ հայրենի կառավարութեան եւ անոր միջոցաւ Սովետ ղեկավարներուն մօտ, որպէսզի ներքին սրբազրուծով մայր երկրին միացուին ներքին հողերը, ինչ որ պիտի նպաստէ նաեւ հայերնադարձումի շարժումի զօրացումին, հայերնադարձ՝ որ անկախ այդ իրողութենէն ալ, պէտք է զօրանայ ու ծաւալի իբրեւ ընդհանուր շարժում, մայր հայրենիք վերադարձովը առաւելագոյն թիւով տարագիր զանգուածներուն:

Անցնող 51 տարիներու ընթացքին Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը, դիմագրաւելով ամէն հալածանք ու խոչընդոտ, անայլայլ եւ անչեղ մնաց հայրենասիրական իր այս վարքագիծին մէջ, իր մամուլով ու բեմով ախոյեան եւ ջատագով հանդիսանալով հայրենի պետութեան ճանաչումին, հայրենիքի յարաճուն վերելքին, հայկական դատի հետապնդումին եւ հայրենադարձի ու ազգահաւաքի շարժումին, իր գործնական ու լայն մասնակցութիւնը բերելով շինարարական ծրագիրներուն եւ ներգաղթի ձեռնարկներուն, իբրեւ կենսական ազդակներ հայ ժողովուրդի ու յաւերժական Հայաստանի զօրացումին ու բարգաւաճումին:

14րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը խոր գոհունակութեամբ եւ ոգեւորութեամբ արձանագրեց՝ որ մոխիրներէն վերածնած մեր հայրենիքը, խորհրդային Հայաստանը, որուն ջերմեռանդ ջատագովը հանդիսացաւ մեր կուսակցութիւնը ամբողջ կէս դար, փառահեղ հանդիսութիւններով ու հայրենասիրական անօրինակ խանդավառութեամբ տօնակատարեց իր 50ամեակի պանծալի հանգրուանը, մասնակցութեամբ գաղթաշխարհի ներկայացուցչական դէմքերու:

Միւս կողմէ, 14րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը անխառն ուրախութեամբ արձանագրեց որ անցնող շրջանին, Ռամկավար Ազատական Կուսակ-

ցութիւնը գանազան երկիրներու մէջ ունեցաւ սեփական նոր ու շքեղ կեդրոններ, որոնք կարելիութիւն կու տան աւելի ծաւալուն կերպով շարունակելու իր հայրենասիրական ու մշակութային գործունէութիւնները: Նոյնպէս գոհունակութեամբ արձանագրուեցաւ որ այս շրջանին, փառաւոր հանդիսութիւններով եւ ժողովրդային լայն գանգուածներու մասնակցութեամբ տօնակատարուեցաւ մեր կուսակցութեան միութեան 50ամեակը՝ բոլոր գաղութներուն մէջ:

Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը խորապէս կը հաւատայ, թէ հայ ժողովուրդի պատմական ու արդար իրաւունքներուն ու դարաւոր երազներուն իրականացումին համար անհրաժեշտ է միակամ ու համերաշխ գործակցութիւն Ազգին բոլոր հատուածներուն, մարմիններուն եւ կազմակերպութիւններուն միջեւ, գերիվեր հատուածական ու շահամոլ ամէն նկատումներէ:

Եւ այս իրաւունքներուն ապահովումը ըլլալով հիմնական նպատակը իւրաքանչիւր կազմակերպութեան, նպատակ՝ որ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ է բառին բովանդակ առումով, սփիւռքահայութիւնը թէ հայրենի ժողովուրդը ձգտելով անոր իրազործումին, մեր հաստատ համոզումն է, թէ միացեալ ուժերու զօրաշարժով եւ ամբողջ հայութեան սրտագին բաղձանքները խտացնող հետեւեալ առաջադրութիւններով պէտք է առաջնորդուին՝ կարենալ հասնելու համար դրական արդիւնքներու:

- Ճանչնալ խորհրդային Հայաստանը իրրեւ մայր հայրենիքը ամբողջ հայութեան, ու բարոյական թէ նիւթական բոլոր միջոցներով սատարել անոր բարգաւաճումին ու զօրացումին:

- Զեռնարկել համազգային զօրաշարժի՝ միջազգային գետնի վրայ տանելով ամէն կարգի անհրաժեշտ աշխատանքները, հետապնդելու համար հայկական անժամանցելի դատը, Թուրքիոյ տիրապետութեան տակ գտնուող հողերու ազատագրումին համար, միաժամանակ շարունակելով բարեկամական դիմումներ սովետ ղեկավարներուն մօտ, ապահովելու համար հողային ներքին սրբազրումները, իրրեւ գերազոյն նպատակ ունենալով ամբողջ հայութեան համախմբումը ամբողջական Հայաստանի մէջ:

- Վերականգնել Հայաստանեաց Եկեղեցիին նուիրապետական կառուցուածքը եւ վերահաստատել ամէն հայու սրտին խօսող այնքան բաղձալի միասնականութիւնը եկեղեցական կեանքէն ներս՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինի առաջնորդութեան ու հոգեւոր հովանիին տակ:

Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը, իր կառուցուածքովն իսկ, եւ հիմնադրութեան առաջին օրերէն հետեւողականօրէն հաւատացող ու հետապնդողը հանդիսացած ըլլալով համերաշխութեան ու միասնականութեան գաղափարին, որով՝ կ'առաջնորդուին ներկայիս իրարու միջեւ բաժնուած մեծ տէրութիւններու հատուածներն իսկ, եւ նկատի ունենալով մանաւանդ միջազգային այժմու նպաստաւոր իրադրութիւնը, ջերմօրէն կը հաւատայ, որ այս առաջադրութիւններով ու նպատակներով ոչ միայն պիտի նուազին ու դադրին մեր ազգային կեանքը փոթորկող տխուր վէճերն ու պաշարները, այլ կարելիութիւն պիտի ունենանք եղբայրօրէն աշխատելու՝ զօրացնելու եւ զարգացնելու համար մեր ազգային կեանքն ու մշակութային գործունէութիւնները գաղութներու մէջ, ընդդէմ ուժացումին եւ ալլասերումին:

Ամբողջ յիսուն եւ մէկ տարի, Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը, իրատես ու հեռահաս քաղաքականութեամբ մը եւ ինքնամոռաց նուիրումով, հետեւողականօրէն աշխատեցաւ ու պայքարեցաւ այս նպատակներու իրագործումին համար, իբրեւ արտայայտիչը Սփիւռքի հայութեան իտեալներուն, առանց ընկրկելու ներքին թէ արտաքին բազմապիսի դժուարութիւններու առջեւ, միշտ հաւատաւոր հայրենիքի հրաշալի վերականգնումին, մեր տարահալած զանգուածներուն մօտ ամրապնդելով հայրենի պետականութեան գիտակցութիւնը, սատարելով հայրենաշինութեան ու ազգահաւաքի վսեմ գործին, հայկական դատի հետապնդումի եւ ազգապահպանման ամէն կարգի ձեռնարկներուն, ազգային համերաշխ գործակցութեան եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ միասնականութեան գաղափարներով տոգորուած:

Փա՛ռք եւ պատիւ յաւերժական հայութեան, եւ յաղթական նո՛ր յիսնամեակներ մեր պանծալի Հայկական Հանրապետութեան:

Եւ թո՛ղ ապրի ու անվատ գործէ հայ ժողովուրդի ծառայութեան եւ հայրենիքի փառաւորումին նուիրուած Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը:

Դիւան Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան  
ԺԴ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովի

(Զարթօնք, 4 Փետրուար 1972, էջ 1, 4)

\*\*\*

### Փաստաթուղթ թիւ 8

*ՍԴՀ Կուսակցութեան 12րդ Համագումարի (Յուլիս 1972) որոշումներէն՝  
փոխ-յարաբերութիւններ տարրեր կազմակերպութիւններու հետ*

Հնչակեան Կուսակցութիւնը մեկնելով այն իրողութենէն, թէ Սփիւռքեան հայ կազմակերպութիւնները դէմ յանդիման կը գտնուին հասարակաց այնպիսի հրամայական խնդիրներու հետ, որոնք դիմագրաւելու եւ լուծելու համար աւելի քան երբեք անհրաժեշտ կը դառնան իրար հասկացողութիւնը եւ հաւաքական աշխատանքը: Այսպիսի առաջնակարգ խնդիրներն են արտագաղթը, հայրենադարձութիւնը, եկեղեցական տազնապին վերջ մը սահմանելը, կրթական օճախներու բարգաւաճումը, բռնագրաւուած հողերու արդար դատի հետապնդումը, հայապահպանութեան սրբազան գործը, որոնք կը մնան լուսանցքի վրայ, քաղաքական եւ գաղափարական պայքարներու բերումով:

Հնչակեան Կուսակցութիւնը կը գտնէ, թէ վերոյիշեալ կարեւոր հարցերու լուծման ճանապարհին, անհրաժեշտաբար հեռու պէտք է մնալ քաղաքական եւ գաղափարական կողմնորոշումներէ որոնք փաստօրէն փնասակար դեր կը խաղան այդ բոլորին մէջ: Ի յառաջագունէ կողմնորոշում մը վերեւ նշուած հրատապ կարիքներու լուծման հրամայական պահանջքին դիմաց՝ պարզապէս Սոֆիզմ է ու դատապարտելի:

Հնչակեան Կուսակցութիւնը կը գտնէ թէ հայ կազմակերպութիւնները, պահելով իրենց քաղաքական կամ գաղափարախօսական դիրքերը, իրար հասկացողութեան եւ գործակցութեան գետին մը ստեղծելը իրենց հրամայական պարտականութիւնը պէտք է նկատեն մեր ժողովուրդին նկատմամբ: Անոնք պէտք է

գործակցին բոլոր այն հարցերու շուրջ, որմէ մեր ժողովուրդը պիտի օգտուի: Ահա թէ ինչու Հնչակեան համագումարը իւրացուց հետեւեալ բանաձեւը.

- ՍԴՀ Կուսակցութեան 12րդ Համագումարը կ'որոշէ, թէ կուսակցութեանս փոխ-յարաբերութիւնները տարբեր կազմակերպութեանց հետ պէտք է առաջնորդուին ազգային ընդհանուր շահերու տեսակէտէն, առանց անտեսելու կուսակցութեանս քաղաքական-գաղափարական հիմնական սկզբունքները: Այս իմաստով, 12րդ Համագումարը իրաւասութիւն կու տայ նորընտիր Կեդրոնական Վարչութեան գործելու եւ գործակցելու քաղաքական թէ՛ ազգային բոլոր կազմակերպութեանց հետ՝ ճշգրիտ դերերը եւ գործակցութեան պայմանները:

Փոխ-Յարաբերութիւններու Կանոնաւորում Մայր Հայրենիքի հետ:

ՍԴՀ Կուսակցութեան 12րդ Համագումարը, մեկնելով իր այն տեսակէտէն, թէ հայ ժողովուրդի երկու հատուածները՝ հայրենաբնակ հատուածը, թէ՛ Սփիւռքի տարածքին վրայ ապրող հատուածը, կը ներկայացնեն միասնաբար ազգային մէկ ամբողջութիւն.

Նկատի ունենալով, որ մեր ժողովուրդի երկու հատուածները, աշխարհագրական, քաղաքական ու պետական անջատուածութեան ներկայ պայմաններու մէջ, դէմ յանդիման կը գտնուին ազգային կարեւորութիւն ներկայացնող հրատապ հարցերու, որոնց լուծումը կարելի չէ պատկերացնել այսօր առանց մեր երկու հատուածներու համագործած ու սերտ գործակցութեան հնարաւոր սահմաններուն մէջ.

Ճշգրէ՛ ետք, թէ՛ ազգային տեսակէտով այդպիսի հասարակաց բնոյթի հարցերէն են զլիսաւորապէս ազգապահպանման, ազգահաւաքի, արտագաղթներու դէմ պայքարի, հայ ազգային դատի հետապնդման, ազգային հատուածներու միջեւ հոգեկան եւ մշակութային միասնութեան ամրապնդման ու տարածման, ազգային-եկեղեցական միասնութեան անհրաժեշտութեան, ինչպէս եւ հասարակական կազմակերպութեանց միջեւ փլանաւորուած միասնական աշխատանքի անհրաժեշտութիւնը.

Հաստատելէ ետք, թէ՛ Հնչակեան Կուսակցութիւնը, որպէս պատմականօրէն ազգանուէր կազմակերպութիւն, չի կրնար եւ կը մերժէ խուսափիլ իր ժողովուրդին նկատմամբ ունեցած պարտաւորութիւններէն.

Համագումարս, վերցնելով իր վրայ ինկած ամբողջ պատասխանատուութիւնը իր ազգին, ժողովուրդին ու հայրենիքին հանդէպ, միաձայնութեամբ կը դիրքորոշուի վերոյիշեալ իրողութեանց ի նպաստ եւ պարտք կը դնէ նորընտիր Կեդրոնական Վարչութեան վրայ, նախաձեռնարկ հանդիսանալ հայրենիքի հետ մեր փոխ-յարաբերութիւնները կանոնաւորելու, փլանաւորելու եւ յստակացնելու վերեւ նշուած հարցերու լուծման օգտին:

(Քաղուած՝ Լիբանանահայութեան ղեկավարի տիպարներէն՝  
Յարութիւն Կոժոռնի, հատորէն էջ 45-47)

\*\*\*

## Փաստաթուղթ թիւ 9

*ՄԴ Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան Պաշտօնական  
Յայտարարութիւնը Կուսակցութեան ԺԲ. Համագումարի մասին*

### ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ՍՈՑ. ԴԵՄ. ՀՆԶԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Սիրելի հայրենակիցներ,

ՄԴՀնչակեան Կուսակցութեան 12րդ համագումարը, որ տեղի ունեցաւ 1972ի Յուլիսին, բոլոր շրջաններու մասնակցութեամբ, կը կազմէ կարեւոր հանգրուան մը կուսակցութեան 85ամեայ գաղափարանուէր եւ հանրանուէր ծառայութիւններու փառապանծ ուղիի վրայ:

Համագումարը իր օրակարգը սպառեց համերաշխութեան եւ միասնութեան միջնորդութիւն մէջ, շինիչ եւ լաւատես եզրապանգումներով:

Քննութեան առաւ ազգային եւ միջազգային իրադրութիւնը, վերջին վեցամեակի փոփոխութիւններն ու նորութիւնները, կուսակցութեան իրականացումներն ու անբաւարարութիւնները: մեր ժողովուրդի առջեւ դրուած նոր հարցերը, որոնց լոյսի տակ ճշդեց իր մօտաւոր ապագայի գործունէութեան նպատակները, որդեգրեց աշխատանքային ծրագիր եւ անոր իրականացման համար յարմարագոյն գործելակերպ:

Համագումարը գոհունակութեամբ արձանագրեց որ անցեալ վեցամեակին համաշխարհային իրադրութիւնը զարգացած է խաղաղութեան եւ միջազգային ձգտուածութեան թուլացման ուղղութեամբ: Գաղութային դրութեան քայքայման առերթեր բազմաթիւ ժողովուրդներ հասած են ինքնորոշման եւ ազգային ազատագրութեան: Ընկերային նոր վերափոխումներ ապրած են շատ երկիրներ: Զօրացած, անդիմադրելի դարձած է զանգուածներու միութիւնն ու ժողովուրդներու բարեկամութեան ամրապնդումը ի խնդիր կենսամակարդակի բարձրացման եւ ընկերային արդարութեան յաղթանակին: Անցնող տարիները յատկանշուած են միջազգային յետադիմութեան նոր տկարացումով եւ խաղաղութեան ու ազատութեան համաշխարհային ճակատի յարաճուն ամրապնդումով, ինչ որ յուսադրիչ երեւոյթ է յօգուտ անվրդով ու երջանիկ ապագայի մը կերտումին, նաեւ ազգային ու ընկերային անարդարութիւններու վերացումին:

Այս առումով Համագումարը ողջունեց ազգային ազատագրութեան, ինքնորոշումի եւ իրաւունքի համար ամէնուրեք պայքարող բոլոր ուժերը, մասնաւորաբար Պաղեստինցի ժողովուրդը, որ կը մարտնչի իր բռնախլուած օճախը նուաճելու եւ արարները որոնք կը մաքաւին իրենց յափշտակուած հողերու ազատութեան համար, նաեւ բոլոր անոնք որոնք, հոգեկան անբեկանելի կորովը իրենց ներսիդին՝ կը ծառանան ընդդէմ անարդարութեան եւ բռնութեան:

Համագումարը գոհունակութեամբ արձանագրեց նաեւ որ նոյն ժամանակաշրջանին նոր ծաղկում ապրած է մեր ազգային եւ հայրենական կեանքը, պարզելով յուսադրիչ հեռանկարներ եւ դառնալով երաշխիք ապագայ յաջողութիւններու:

Խորհրդային Հայաստանը, համայն հայութեան մայր հայերնիքն ու ազգային պետութիւնը, կորիզ եւ մեկնակէտ վաղուան ամբողջական հայերնիքին, իր բազմակողմանի վերելքով, բնակչութեան աճի համեմատութեամբ, հայկական արտասահմանի հանդէպ ցուցաբերած յարաճուն հետաքրքրութեամբ, ամրապնդած է ազգային ինքնավստահութիւնը, բարձրացուցած է իր միջազգային վարկը, հաստատ քայլեր նետած մեր ժողովուրդի ընդհանրական նպատակներու իրականացման ուղղութեամբ:

Մօտիկ անցեալի տարիները կը յատկանշուին Հայրենիք-Սփիւռք կապերու ամրացումով եւ ազգային միութեան զաղափարի ընդհանրացումով: Աշխարհագրական հեռաւորութեան ու բաժանումի փոխան հոգեկան միասնութիւնը կը կամրջէ Սփիւռքը մայր հողին: Երէկի վերագրութեանց ու ժխտական կեցուածքներու տեղ աւելի լայն հոգեկցութիւն, հաւատք ու սէր կը պարուրեն Հայկական Հանրապետութիւնը: Պղտտոնական եւ վերացական ըլլալէ աւելի գործնական դարձած է հայրենասիրութիւնը, աւելի նախանձախնդիր, որ չի բաւարարուիր աժան գովերգով, այլ կը ձգտի բերելու իր մասնակցութիւնը հայրենակառուցումի ճիգին, նոյնիսկ կատարել սրտցաւ դիտողութիւններ անբաւարարութիւններու պարագային, միշտ աւելի լաւին տենչալու մտահոգութեամբ, որ աւելի ազնիւ ու օգտակար զգացում մըն է:

Շնորհիւ հայրենական վերելքին եւ հայրենիքին ու ազգային պետութեան ընդհանրականութեան զաղափարի խորացումին, նոր ու փրկարար զարթօնք մը կ'ապրի Սփիւռքը: Հայապահպանումի արշաւը կ'ու տայ քաջաբերական արդիւնքներ, բայց ոչ բաւարար չափով: Որովհետեւ ազգային այլասերումի դէմ պայքարը ծրագրուած չէ Հայրենիք-Սփիւռք ճիգերու համադրումով եւ գործակցութեամբ: Ոչ ալ կարելի եղած է անհրաժեշտ միասնութիւնը ստեղծել սփիւռքահայ կազմակերպութիւններու միջեւ համահայկական մտահոգութիւններու շուրջ: Որուն հետեւանքով երբ մէկ կողմէ Սփիւռքը կը մերձենայ մայր հայրենիքին, միւս կողմէ կ'ապրի նոր արտագաղթ մը, որ նոր համեմատութիւն կ'ու տայ ներքին արիւնահոսութեան, որուն կասեցումը ժամանակի հրամայական պահանջ է:

Գնահատելով հանդերձ շարունակուող անհատական հայրենադարձութիւնը, պէտք է շեշտել որ ան խիստ անբաւարար է բաղդատած սփիւռքահայութեան աճին: Ասոր համար անհրաժեշտ է միջոցներու եւ կարելիութիւններու աւելի լուրջ ուսումնասիրութիւն մը, աւելի նպաստաւոր պայմաններու ստեղծումը, որ կարելի դարձնէ աւելի լայն չափի հայրենադարձութիւններ: Դեռ անյետաձգելի անհրաժեշտութիւն է կասեցնել ոչ միայն արտագաղթը Սփիւռքի առաւել կամ նուազ չափով կազմակերպուած գաղութներէն, այլ՝ կասեցնել արտագաղթը մայր հայրենիքէն, ինչ որ վրդովեցուցիչ երեւոյթ եւ կրկնակի կորուստ է անկասկած:

Հայութեան ազգային-եկեղեցական պառակտեալ վիճակը, որուն վերացման ուղղութեամբ Հնչակեան Կուսակցութեան թափած յամառ ու անկեղծ ճիգերը չարդիւնաւորուեցան դժբախտաբար, կը կազմէ սփիւռքահայութեան գոյապայքարին ինքնախափանդումն ու ինքնաչէզոքացումը, որուն աւելի երկար հանդուրժելը անհնարին է, ազգային յանցագործութեան համազօր:

Անյետաձգելի ուրիշ անհրաժեշտութիւն է միութեան վերաստեղծումը Հայ Եկեղեցւոյ դարաւոր աւանդներու եւ կարգի հիման վրայ, որ կրնայ իրականանալ ազգային-եկեղեցական տաղնապին ապաքաղաքականացումով, վերածանաչումով

Հայ Եկեղեցւոյ ազգային-պատմական դերին, թոյլատրելով որ ան մնայ ազգային շրջագիծին մէջ եւ շարունակէ աւանդական առաքելութիւնը, եւ անոր շուրջ ստեղծուելիք միասնութիւնը ծառայեցնել ընդհանրական նպատակներու կենսագործումին:

Հայ ժողովուրդի նուիրական նպատակներէն մէկը կը կազմէ, անկասկած, իր Հոգային Դատի արդար լուծումը, որուն ուղղութեամբ ցարդ տարուած անջատ աշխատանքները շօշափելի ու դրական արդիւնք չտուին: Իսկ այդ Դատը համագային միութեամբ ընթացնելու մեր առաջարկը եւ այդ առնչութեամբ ներկայացուած մեր ծրագիրը, որ կ'առաջադրէր զուտ ազգային շրջագիծի մէջ ու մտահոգութիւններով հետապնդել հայութեան արդար պահանջը, անյսելի մնաց տարբեր հատուածներէ՝ քաղաքական-գաղափարական նկատումներու հետեւանքով:

Մինչդեռ ժամանակակից միջազգային իրադրութիւնը, իր ընդհանուր եւ շրջանային հոլովոյթով, աստիճանաբար կը ստեղծէ նպաստաւոր պայմաններ ազգային անիրաւութիւններու վերացման եւ պատմական իրաւունքներու վերականգնման ի նպաստ:

Հայկական Հանրապետութեան յարաճուն վերելքը ինքնին երաշխիք եւ հիմնաքար է մեր ժողովուրդի դէմ գործուած մեծ անարդարութեան դարմանուելուն ո՛չ հեռաւոր ապագայի մէջ, ազատագրութեամբը Թրքահայաստանին եւ վերադարձումովը Ներքին Հոգերուն, որ կրնայ ու պիտի իրականանայ բարեկամական կապերու սերտացման շրջագիծի մէջ, փոխադարձ հասկացողութեամբ:

Վերոյիշեալ տուեալներու լոյսին տակ եւ մօտէն հետեւելով պատմական փոփոխութիւններուն որոնց ենթակայ է Միջին Արեւելքը, հայութեան տարբեր հատուածներու միջեւ ստեղծուած համագործակցութիւն մը, զուտ ազգային նպատակներէ ներշնչուած փաթեթորմի մը վրայ, կրնայ Սփիւռքահայութիւնը դնել իրմէ սպասուած դերին եւ պատասխանատուութեան մակարդակի վրայ, թոյլատրելով որ ան բերէ առաւելագոյն նպաստը Հոգային Դատի արդար լուծման պայքարին մէջ:

Հայրենական եւ ազգային ոգեւորող ու գօտեպնդող ներկան մեզ չի կրնար հեռացնել այն հիմնական մտահոգութիւններէն եւ խնդիրներէն, որոնց առջեւ կը գտնուի այսօր Սփիւռքահայութիւնը, որոնց անյոյժ մնալէն պիտի տուժեն հաւասարապէս բոլորը: Անոնց փարատումն ու բարւոք լուծումը յաճախ կը մնան կախեալ սփիւռքահայ տարբեր հատուածներու միջեւ գոյանալիք հասկացողութենէն եւ միացեալ աշխատանքէն:

Սփիւռքի քաղաքական հոսանքներն ու կուսակցութիւնները, ունենալով եւ պահելով հանդերձ իրենց գաղափարական սկզբունքային նախասիրութիւնները, պէտք չէ մերժեն իրարահասկացութիւնն ու գործակցութիւնը ազգային ընդհանրական նպատակներու եւ շահերու շուրջ՝ ամէն անգամ որ այդ մերձեցումին անհրաժեշտութիւնը կը գզացուի, որմէ շահողը Հայութիւնը պիտի ըլլայ:

Համադրելով ճիգերը հոն ուր որ կարելի է եւ անհրաժեշտ, ճշգրիտ նպատակը եւ գործելակերպը, եւ հիմք ունենալով փոխադարձ յարգանքն ու հաւասարութիւնը, կարելի է յաջողիլ հոն, ուր առանձին ճիգերն ու նախաձեռնութիւնները անզօր կրնան մնալ, միեմըներու աւելորդ մսխում նկատուիլ:

Հնչակեան Կուսակցութեան 12րդ Համագումարը վերահաստատեց իր հաւատարմութիւնը հանդէպ 85ամեայ իր Ծրագրին, որուն մէկ մասը իրականացած է,

եւ որուն մնացեալ բաժնի կենսագործումին թուած է այժմ Կուսակցութիւնը հետեւողական եռանդով եւ նուիրումով: Վերանորոգեց իր հաւատարմական երդումը հանդէպ ժողովուրդին, անոր ազգային եւ ընկերային շահերու ապահովութեան, որուն անսակարկ պաշտպանն է եղած: Ողջունեց Մայր Հայրենիքը, որուն հիմերուն շողախ դարձաւ Հնչակեան բոսոր արիւնը, եւ արդար է որ Հայրենիքի ու Գաղափարի նահատակները իրենց տեղը ունենան այլեւս ազատագրուած Հայրենիքի ջերմ ու երախտագէտ սրտին մէջ: Պատրաստակամութիւն յայտնեց ընդունալեւ աշխատանքի, պայքարի, եւ գոհողութեան ամէն կոչի ու ակնկալութեան, որ մեր հերոսական ժողովուրդի եւ անոր փառապանծ Հայրենիքի ծաղկումին եւ զօրացումին կը ձգտի, եւ մաղթեց որ Հայրենիք-Սփիւռք գործակցութիւնն ու միասնութիւնը այսուհետեւ ըլլան աւելի համադրուած, ծրագրային եւ նպատակասլաց, ի շահ առաւել փառաւորումին եւ դեռ անկատար իղձերու լաւագոյն պսակումին հա՛յ ժողովուրդին, որ Մայր Հայրենիքի եւ արտերկրի հայութեան միաձոյլ ամբողջութիւնն է:

Բոլոր հարցերու քննարկման մէջ, Համագումարը եղաւ առարկայական, եւ որոշումներ տուաւ լոկ ներշնչուած իր ժողովուրդի հիմնական շահերէն ու ընդհանրական նպատակներէն, որոնց կենսագործումը կը կազմեն իր նուիրական պարտաւորութիւնը այսուհետեւ:

Յետագայ տարիները պիտի կազմեն հայերնանուէր պայքարի ու աշխատանքի նոր հանգրուան մը Հնչակեան Կուսակցութեան համար, գոհողութեան եւ անձնուրաց նուիրումի նոր արշաւ մը, ուր միաձուլուած պիտի ըլլայ համայն Հնչակեանութիւնը, Կուսակցութեան բոլոր շրջանները, իրարու զօղուած գաղափարական եղբայրութեան անքակտելի եւ սրբազան դաշինքով, եւ գործելով միաքայլ, վճռական ու նպատակասլաց:

Յանուն ժողովուրդին եւ հայրենիքին ստանձնած նոր պարտաւորութիւններու կատարման թէեւ տաժանելի, սակայն պատուաւոր ուղիին վրայ, Հնչակեան Կուսակցութիւնը, ինչպէս միշտ, կռիւնած պիտի ըլլայ իր զանգուածներուն, իրեն հաւատացող հայութեան, անկէ ստանալով ե՛ւ իր թափը ե՛ւ իր ներշնչանքը: Պիտի ընէ իր բովանդակ կարելին, որպէսզի ծառայութեան այս նոր հանգրուանը նոր յաջողութիւններ ու վերելք ապահովէ Հայութեան, Հայրենիքին, մարդասիրական այն սկզբունքներուն, որոնք Կուսակցութեան շուրջ մէկ դարու Ծրագրին առանցքը կազմեցին, վերջնական նպատակ ունենալով համայնական երջանկութիւնը:

Կեցցէ՛ ՍԴ Հնչակեան Կուսակցութիւնը:

Կեցցէ՛ Հայ ժողովուրդը:

1972 Յուլիս

ՍԴ Հնչակեան Կուսակցութեան

Կեդրոնական Վարչութիւն

(Արարատ, 2 Օգոստոս 1972, էջ 1)

\*\*\*

## Փաստաթուղթ թիվ 10

*Համաձայնագիր հայ երեք կուսակցությունց միջև Մեծ Եղեռնի 60ամեակի համազգային աշխատանքներու առթիւ*

- 1.- Մեծ Եղեռնի 60ամեակին առթիւ, կազմակերպել ոգեկոչումի եւ Հայկական Դատի հետապնդումի համազգային աշխատանքներ, նախաձեռնություններ եւ համագործակցություններ երեք կուսակցություններուն:
- 2.- Այն գաղութներուն մէջ, ուր հնարաւորութիւն եւ յարմարութիւն կայ, այս աշխատանքներուն կրնան մասնակցիլ նաեւ անկուսակցական հայեր, ինչպէս նաեւ այլ հոսանքներու պատկանող հայկական միութիւններ եւ կազմակերպութիւններ:
- 3.- Ոգեկոչումի աշխատանքներուն կը նախաձեռնեն վերոյիշեալ երեք կուսակցութիւնները, երկուճական ներկայացուցիչներով իրենց մէջէն նշանակելով Կեդրոնական Համակարգիչ Մարմին մը:
- 4.- Այս Մարմինը, իր կարգին, կը կազմէ Ոգեկոչումի Համազգային Կեդրոնական Մարմին մը, որ յաջաւորաբար աշխարհին հայութեան ներկայացուցիչ մարմինը պիտի ըլլայ խորհրդանշաբար, միշտ Կեդրոնական Համակարգիչ Մարմնի հակառակին տակ:
- 5.- Կեդրոնական Համակարգիչ Մարմինը կը պատրաստէ գործունէութեան ընդհանուր ծրագիր մը: Զանազան շրջաններու գործունէութեան վերաբերեալ հրահանգները այդ շրջաններուն կը փոխանցուին համապատասխան կուսակցութեանց կեդրոններուն կողմէ:
- 6.- Ոգեկոչումի ձեռնարկներուն եւ շարժումներուն ամէնէն կարեւոր ու հիմնական նպատակներէն մէկը պիտի հանդիսանայ մեր Ազգային Դատին հետապնդումը, որ այս առթիւ բացառաբար պէտք է կեդրոնանայ Թուրքիոյ կողմէ բռնադրաւորաձեռն արեւմտահայ հողերու ազատագրումի սկզբունքին վրայ, զանց առնելով քաղաքական այլ կարգի հարցերու արծարծումը: Պէտք է Թուրքիայէն պահանջել մեր հողերու վերադարձը իրենց միակ իրաւատիրոջ՝ հայ ժողովուրդին:
- 7.- Իւրաքանչիւր կողմ բնականաբար իր սեփական ազգային ու քաղաքական վարքագիծը պահելով հանդերձ՝ յանձն կ'առնէ գործակցութեան այս շրջանին, Մեծ Եղեռնի 60ամեակին առթիւ, խուսափիլ զրգուիչ քարոզչութիւններէ եւ հակամարտութիւններէ: Կողմերը նպատակադարձ կը գտնեն համագործակցութեան նպաստաւոր միջոցներու մը յառաջացումը:
- 8.- Կողմերը համաձայն են 60ամեակի ոգեկոչման ընթացքին չդիմելու ծայրայեղ եւ բիրտ միջոցառումներու:
- 9.- Կողմերը համաձայն են թրքական իշխանութիւններու նախաձեռնութիւններուն հակադրելու ծրագրեալ կերպով եւ փութաջանութեամբ՝ ամէն տեղ ուր հնարաւոր է եւ անհրաժեշտ:
- 10.- Կողմերը համաձայն են Կեդրոնական Համակարգիչ Մարմինին եւ 60ամեակի Ոգեկոչման Համազգային Կեդրոնական Մարմնին համար ստեղծել յարմարաւէտ կեդրոնատեղի, ունենալ քարտուղարութիւն եւայլն, որուն համար կը գոյացուի անհրաժեշտ պիտոյէն, երեք կուսակցությունց հաւասար մասնակցութեամբ:
- 11.- Կեդրոնական Համակարգիչ Մարմնի բոլոր որոշումները կը տրուին միաձայնութեամբ:

12.- Այս համաձայնութիւնը կը վերաբերի բացառաբար Մեծ Եղեռնի 60ամեակի ոգեկոչման աշխատանքներուն:  
Պէջըրութ, 2 Սեպտեմբեր 1974

Հ. Գանգրունի  
Պ. Սիմոնեան

Գ. Ահարոնեան  
Զ. Կոստանեան

Մ. Էպիփանիան  
Ե. Փամպուլեան

\*\*\*

## Փաստաթուղթ թիւ 11

### ԿՈՉ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

Վաթսուն տարի առաջ, թրքական իշխանութիւնները կազմակերպեցին քսաներորդ դարու առաջին ցեղասպանութիւնը՝ հայ ժողովուրդի զանգուածային ջարդն ու տեղահանութիւնը իր երեք հազարամեայ հայենիքէն, հայութեան բնաջնջումով Հայկական Հարցը վերջնականապէս թաղելու ծրագրեալ առաջադրանքով:

Աշխարհացրիւ դարձած հայութիւնը տասնամեակներ շարունակ յուսաց եւ սպասեց՝ որ աշխարհի խիղճը արթննար եւ թոյլ չտար ցեղասպանութեան ճամբով բռնազրաւումը հայ ազգի պայծառական հոգերուն:

Քաղաքական աշխարհի խիղճը մնաց սակայն, եւ կը մնայ տակաւին՝ քարացած ու անտարբեր: Ան կը փորձէ լուրջութեամբ անցնիլ հայութեան սրբազան իրաւունքներու վրայէն եւ մոռացութեան տալ Ապրիլեան Եղեռնը: Ան կ'ուզէ նաեւ, որ հայութիւնը ինքը մոռնայ իր նահատակները, իր արդար պահանջները, եւ համակերպի 1915ի ցեղասպանութեամբ ստեղծուած նոր կացութեան:

Հայկական հոգերը բռնազրաւուած պահող թուրքը կը յուսայ որ ժամանակի ընթացքին հայութեան եւ համայն աշխարհի կողմէ մոռացութեան պիտի տրուին ցեղասպանութեան արարքն ու հայութեան տեղահանումը: Եւ այս ուղղութեամբ, միջազգային ատեաններու եւ պետութեանց պահած մեղսակից լուրթիւնը քաջալերանք մը կը կազմէ Հայկական Հարցի ամբողջական վերացումը ծրագրած թուրքին համար:

Արդ, Եղեռնի վաթսունամեակը առիթ է գործելու այնպէս՝ որ աշխարհ անդ-րադառնայ թէ հայ ազգը, իր ամբողջութեան մէջ, համակերպած չէ եւ պիտի չհամակերպի իրեն պարտադրուած կացութեան: Հազարամեակներու պատմութիւն մը եւ ազգային առողջ գիտակցութիւն մը կարելի չէ վերացնել ժողովուրդի մը հաւաքական ներաշխարհէն՝ ջարդի ու տեղահանութեան ենթարկելով զայն:

Ռաժկավար Ազատական Կուսակցութիւնը, ՀՅԴաշնակցութիւնը եւ ՍԴՀնչակեան Կուսակցութիւնը ժամանակը հասած կը համարեն միացեալ կեցուածք յայտնաբերելու աշխարհին դիմաց, հայ ազգին դէմ գործուած ցեղասպանութեան վաթսունամեակին առթիւ:

Այս առիթով, մէկ կողմ դնելով այլ մարգերու մէջ զիրենք տարբերող քաղաքական եւ ընկերային ըմբռնումները, հայ ազգային երեք կուսակցութիւնները անհրաժեշտ կը գտնեն Եղեռնի Վաթսունամեակի ոգեկոչումները կատարել միակամ եւ միատեղ՝ բոլոր այն գաղութներուն մէջ, ուր հայութիւնը կ'ապրի, կը յիշէ, եւ արդարութիւն կը պահանջէ:

Վաթսունամեակը յարմարագոյն առիթն է՝ հաւաքական ոգեկոչումներով եւ միակամ ձեւով աշխարհին ներկայացնելու մեր բոլորին պահանջը։ Արեւմտահայաստանի բռնագրաւուած հողերը վերադարձնելու իրենց միակ իրաւատիրոջ՝ հայ ժողովուրդին։

Եւ որպէսզի ոչ մէկ պետութիւն առիթ ունենայ խուսափելու հայութեան ձայնը լսելէ՝ հիմնուելով անոր ներքին տարակարծութեանց վրայ, անհրաժեշտ է ներկայանալ աշխարհին ամբօրէն միակամ, պահանջելու համար մեր Ազգային Դատի հիմնական մէկ մասին իրազօրծումը։- հայապատկան հողերուն ազատագրումը թրքական լուծէն։

Երեք կուսակցութիւնները, լաւագոյն ձեւով կազմակերպելու համար ոգեկոչումի եւ ազգային պահանջներու բանաձեւման աշխատանքները, ի սփիւռս աշխարհի, պիտի յառաջանեն Ոգեկոչումի Համագգային Կեդրոնական Մարմին մը, որպէսզի ան կարենայ արտաքին աշխարհին առջեւ ներկայացնել համայն հայութիւնը, եւ անոր անունով հրապարակ զայ՝ ուր որ անհրաժեշտ է։

Արդ, հայ ազգային երեք կուսակցութիւնները կոչ կ'ուղղեն համայն հայութեան բոլոր հոսանքներուն, կազմակերպութիւններուն եւ միութիւններուն՝ բոլոր գաղութներուն մէջ նոյն վճռակամութեամբ եւ միակամութեամբ գործի թուելու Վաթսունամեակի ոգեկոչումներուն տալու համար իրապէս բացառիկ տարողութիւն, եւ հայութեան պահանջներուն՝ ամբողջականօրէն միասնական արտայայտութիւն։

Իրաւունքը անժամանցելի է, եւ իրաւունքը՝ մեր կողմն է։ Երեք կուսակցութիւնները կը հաւատան՝ որ հայ ազգը համակերպած չէ իրեն պարտադրուած կացութեան, որ ան այսօր, աւելի քան երբեք, գօտեպնդուած է իր անցեալի դասերով եւ իր արդար իրաւունքներուն ամբողջական տէր կանգնելու վճռակամութեամբ։

Ապրիլեան նահատակները կը մեռնին միայն այն ատեն, երբ հայութիւնը կը դադրի ոգեկոչելէ անոնց յիշատակը, եւ հետապնդելէ անոնց նահատակութեամբ իսկ նուիրականացած հայ ժողովուրդին իրաւունքները։ Մեր նահատակները մեր մէջ կ'ապրին ու կը դառնան անընկճելի ոյժ՝ երբ մենք կը գիտակցինք անոնց նահատակութեան իմաստին եւ վճռական կը քայլենք ազգային իրաւունքներու ճամբայէն։

Կեցցէ՛ հայ ժողովուրդը եւ կեցցէ՛ իր արդար դատը։

Պէյրութ, Լիբանան, 2 Սեպտեմբեր 1974

ՌԱԿ Կեդրոնական Վարչութիւն  
ՀՅԴ Բիւրօ

ՍԴՀԿ Կեդրոնական Վարչութիւն

(Ազգակ Շարաթօրեակ Դրօշակ, Զ. տարի, թիւ 19, 4 Մայիս 1975, էջ 296. նաեւ՝ Ազգակ, 24 Ապրիլ 1975, էջ 3)

\*\*\*

## Փաստաթուղթ թիւ 12

*Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Խորէն Ա. Կաթողիկոսի Հաղորդագրութիւնը  
Մեծ Եղեռնի վաթսուներեակին առթիւ  
Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդին*

**ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ 60ԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻԻ**

Գործադիր Մարմնի Ատենապետ Տոքթ. Մ. Մ. Թումրս,

Գործադիր Մարմնի անդամներ

եւ Ընդհանուր Քարտուղար

Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի

Յարգելի Պարոններ,

Քանի ներկայ Գործադիր Խորհուրդին վերջին ժողովը կը զուգադիպի Հայ ցեղասպանութեան 60ամեակին, ջերմօրէն կը խնդրենք Ձեզմէ մտածել այն բոլոր կարեւոր հարցերուն շուրջ, որոնք կապ ունին վերոյիշեալ դէպքին հետ:

Ինչպէս բոլորիդ ծանօթ է, Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի ընթացքին, շուրջ երկու միլիոն հայեր ջարդուեցան ժամանակի Օսմանեան Թուրք Կառավարութեան կողմէ: Մեր հայրենիքը կողոպտուեցաւ եւ աւերակի վերածուեցաւ եւ մնացեալ հայերը ցրուեցան աշխարհի չորս կողմերը: Միջազգայնօրէն ընդունուած պատմական իրողութիւն է այլեւս թէ Հայ ցեղասպանութիւնը - առաջին ցեղասպանութիւնը քսաներորդ դարու կանխամտածուած եւ ծրագրուած ձեւով գործադրուած արարք մըն էր՝ ԱՄԲՈՂՋ ԱԶԳ ՄԸ ԲՆԱՋՆԵԼՈՒ ահռելի նպատակով:

Վաթսուն տարիներ անցան: Հայ ազգը վերապրեցաւ պահպանելով իր իւրայատուկ կրօնական ու ազգային ինքնութիւնը:

Այսօր, նոր սերունդ մը վերածնած է ու իր հետ վերակենդանացած ազգային գիտակցութիւնը: Հայ ազգը, այսօր, որպէս մէկ ամբողջութիւն, ամուր վճռակամութեամբ կը պահանջէ իր բռնարարուած իրաւունքները՝ անտեղիտալիօրէն կը պայքարի անոնց տիրացման համար:

Մարդկային արժանապատուութիւնը նուիրական է ու մարդկային իրաւունքները աստուածային: Զանոնք բռնարարելու ձգտող որեւէ փորձ ոճիր է միջազգային օրէնքի տակ: Այս մէկը արդէն իսկ աներկբայօրէն յայտարարուեցաւ Միացեալ Ազգերու կողմէ կատարուած ցեղասպանութեան նշանաւոր համաձայնագրով (Քընվենշըն օն ճենոսայտ, յօդուած 96 «1», 11 Դեկտեմբեր 1946): Նոյն մարմինը 16 Դեկտեմբեր 1966ին աւելի առաջ երթալով միաձայնութեամբ որդեգրեց Մարդկային Իրաւանց Միջազգային երկու Ուխտերը:

Արդարեւ, վերոյիշեալ յայտարարութիւնները դարաշրջան բացող արարքներ էին մարդկային պատմութեան մէջ: Միջազգային միտքը փաստեց թէ ինք աշարժը է ու զգայուն դարուս այս մեծ չարիքին նկատմամբ: Բայց միւս կողմէ, վերջին տասնամեակի դէպքերը եւ կարգ մը երկիրներու շարունակուող անտարբերութիւնը բացայայտօրէն ցոյց տուին նոյն այս սկզբունքներուն եւ հաստատումներուն անգործութիւնը:

Բայց, քրիստոնեայ խիղճը չի կրնար ու պէտք չէ մնայ լուռ: Եկեղեցիները պէտք է ձայն բարձրացնեն ու պահանջեն Մարդկային Իրաւանց ճանաչումը շօշափելի կերպով: Եկեղեցիները պէտք է ի գործ դնեն իրենց ամբողջական ուժն ու հեղինակութիւնը, զօրաւոր ճնշում բանեցնելու համար միջազգային մարմիններուն եւ համաշխարհային կազմակերպութիւններուն վրայ արդարութեան եւ մարդկային արժանապատուութեան մարզէն ներս:

Մենք տեղեակ ենք Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդին տարած հետեւողական աշխատանքներուն Մարդկային Իրաւանց Միջազգային Ցայտարարութեան սկզբունքներուն պաշտպանութեան տեսակէտէն: Մենք գիտենք նաեւ Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի կողմէ կատարուող շարունակական ստիպումը Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան՝ հաստատելու մեքենայ մը՝ Մարդկային Իրաւանց ազդու կերպով գործադրման համար:

Ամբողջ սրտով կ'ողջունենք այս անկեղծ ու հետեւողական ճիգերը, որոնք կը ձգտին հաստատելու արդարութիւն եւ խաղաղութիւն աշխարհի վրայ:

Հայ Ցեղասպանութեան 60ամեակի առիթով, որպէս անդամ Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի մեծ ընտանիքի, պիտի խնդրէինք Ձեր ամբողջական աջակցութիւնը: Արդ, կը թելադրենք Խորհուրդին նկատի առնել հիմնական կարեւորութիւնը այս հարցին (Հայ Ցեղասպանութիւն) Նալբուպի Ե. Համաժողովին (Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1975) հետեւող շրջանին Մարդկային Իրաւանց նկատմամբ, իր քաղաքականութեան շրջագիծէն ներս:

3 Ապրիլ 1975  
Աթիլիաս

Հայրական օրհնութեամբ  
Խորէն Ա.  
Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ

(Հասկ, Մայիս-Յունիս 1975, էջ 169-170)

